

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Політики реінтеграції
тимчасово окупованих територій України:
досягнення та виклики

Автори:

Анна Осипчук – наукова директорка Школи політичної аналітики НаУКМА

Антон Суслов – аналітик Школи політичної аналітики НаУКМА

Станіслав Шулімов – аналітик Школи політичної аналітики НаУКМА

Вероніка Усачова – аналітикиня Школи політичної аналітики НаУКМА

Максим Яковлєв – директор Школи політичної аналітики НаУКМА

За участі:

Олега Сабури – аналітика Школи політичної аналітики НаУКМА

Данила Метельського – аналітика Школи політичної аналітики НаУКМА

Ця публікація була підготовлена Школою політичної аналітики завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зміст цієї публікації є винятковою відповідальністю ГО «Школа політичної аналітики» та не обов'язково відображає погляди USAID або уряду США. Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цієї продукції у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

ЗМІСТ

Мапування контексту: моделі, сценарії, дискусії та досвід політик реінтеграції	4
Мапування стейкхолдерів політик реінтеграції тимчасово окупованих територій	13
Методологія	15
Експерти про політики реінтеграції тимчасово окупованих територій (аналіз інтерв'ю)	19
Громадська думка щодо політик реінтеграції тимчасово окупованих територій	25
Глибинне дослідження громадської думки: аналіз фокус-груп	34
Висновки	38
Рекомендації щодо політик реінтеграції тимчасово окупованих територій	40
Література	46

Мапування контексту: моделі, сценарії, дискусії та досвід політик реінтеграції

Внутрішньополітичний та міжнародний контекст

В контексті цього дослідження ми говоримо про моделі реінтеграції як різні послідовні варіанти виборів інструментів і заходів, спрямованих на врегулювання конфлікту і примирення, виходячи з тих короткострокових і довгострокових задач, які ставляться щодо окремих цільових груп і бенефіціарів, постраждалих чи / або втягнутих до війни й окупації (напр., внутрішньо переміщені особи або мешканці тимчасово окупованих територій чи прифронтових районів) та щодо українського суспільства і держави загалом. При цьому, вибір таких окремих інструментів і заходів має враховувати попередній досвід їх використання, зокрема міжнародний, та ретельний аналіз і моделювання різних потенційно можливих варіантів врегулювання конфлікту і реінтеграції.

Не можна забувати і про те, що, говорячи про політику реінтеграції тимчасово окупованих територій, ми маємо розуміти, що предмет такої політики є подвійним: з одного боку, політика реінтеграції має бути політикою “боротьби за людей”, а з іншого — “боротьби за територію”. При цьому, політики в контексті обох цих типів боротьби мають не тільки не суперечити одна одній, але й доповнювати та посилювати одна одну. Експерти також наголошують, що і в контексті “боротьби за людей”, і щодо “боротьби за території” винятково важливим є використання м’якої сили (*Українська призма, 2020, с. 7*).

Насамперед ми аналізували емпіричні дослідження щодо сприйняття та ставлення українців щодо політик реінтеграції ставлення українців до окремих політик і заходів спрямованих на реінтеграцію (*Бурковський, Осипчук, Суслов & Яковлєв, 2020; Резнік, 2021; Осипчук, Суслов & Усачова, 2021; ДІФ, 2017*), зокрема – запропонованих у проєкті закону про особливості політики у перехідний період (*Осипчук & Суслов, 2021*); до окремих категорій українців, що постраждали в результаті російської агресії та заходів на їхню підтримку – наприклад, внутрішньо переміщених осіб або молоді з тимчасово окупованих територій (*ШПА, 2020a, 2020b; Рябчук, 2020; MOM, 2020; Symeou, Dryga & Lordos, 2021; Lordos et al., 2021*); комплексні дослідження щодо прифронтових громад та територій в контексті політики реінтеграції (*Гірник & Золкіна, 2017*), зокрема й ті, в який ставилося питання про соціальні дистанції та довіру в громадах (*SCORE, 2019a, 2019b; Zarembo, 2020*).

Аналіз всіх цих та інших досліджень лише підкреслює, що потрібно виявляти не тільки поширеність певних настроїв чи заміряти ставлення, але й детально розпитувати цільові аудиторії та бенефіціарів і широку громадськість, експертів та тих, хто ухвалює рішення про розуміння ними окремих політик чи тлумачення певних понять і кроків.

У міжнародному контексті гібридна військова агресія Росії проти України зі створенням псевдодержавних утворень в окремих районах Донецької та Луганської областей, а також спроба анексії Кримського півострова, актуалізували питання про дотримання міжнародних договорів, зокрема у частині дотримання безпекових зобов’язань (*Miras, 2018; Butkevych, 2018*), що особливо відчутно в Україні на прикладі Будапештського меморандуму (*Yost, 2015; Budjeryn, 2015; Pifer, 2019a*).

З огляду на проблеми, які у контексті міжнародних відносин активізувала гібридна військова агресія Росії проти України слід говорити про такі проблемні місця сценаріїв та планів щодо України:

- 1) роль міжнародних організацій, покликаних попереджувати розв'язання воєн та підтримувати безпеку, їхня можливість ефективно виконувати свої функції, зокрема щодо тих держав, які порушують міжнародні угоди (зокрема можливості Радбезу ООН, в якому право вето має Росія (*RussianUkrainian Conflict: Prospects and Parameters of UN Peacekeeping Mission in Donbass (2018)*);
- 2) механізми дотримання зобов'язань, взятих на себе різними державами, зокрема й щодо надання іншим державам безпекових гарантій (у випадку України – Будапештський меморандум, двосторонні договори з Росією);
- 3) ускладнена перспектива міжнародної миротворчої місії в Україні (її склад, формат, мандат, відповідальність тощо) через проблематичність участі міжнародних організацій, особливо тих, в яких вагому роль має Росія, а також складність притягнення держав до відповідальності за невиконання своїх безпекових зобов'язань;
- 4) хиткість механізму санкцій проти Росії (а також її окремих компаній та громадян), які мають складну структуру та видаються залежними від політичної кон'юнктури у країнах та структурах, які ці санкції вводили;
- 5) проблема вироблення консолідованої позиції всередині окремих держав, ЄС та міжнародних організацій щодо Росії в контексті економічних і політичних інтересів держав та організацій щодо співпраці з Росією, особливо постачання російських енергоресурсів до країн Європи, а також з урахуванням проросійського лоббі в європейських державах – наприклад, популістських партій, підтримуваних Кремлем (*Polyakova, 2014; Weiss, 2020*).

Підсумовуючи, варто зазначити, що ті обмеження з якими стикається Україна у міжнародного виміру політики реінтеграції тимчасово окупованих територій є зрозумілими. Водночас, важко не погодитись з висновком аналітиків АЦ Українська призма, що «єдиним ефективним тлумаченням популярного в Європі вислову «не провокувати Росію» має бути не політика умиротворення агресора, а створення умов, за яких Кремль вважатиме ескалацію недоцільною через те, що очікувані втрати перевищуватимуть можливі здобутки» (*Українська призма, 2020, с. 2*). Також критичним є збереження ініціативи та участі України у всіх консультаціях та переговорах, які ведуться щодо ситуації в Україні, та артикуляція назовні послідовної й стратегічної позиції щодо відстоювання і реалізації державних інтересів.

Реінтеграція: відшкодування економічних втрат

Питання економічного відшкодування збитків, завданих російськими окупаційними військами, є актуальним на міжнародному порядку денному, оскільки безпосередньо передбачає міжнародний тиск на Росію з боку інших країн. У цьому контексті також важливим є наполягання України щодо притягнення до відповідальності окремих осіб як злочинців, та Росії як країни агресії. Притягнення до відповідальності також передбачає оцінку збитків, що їх зазнала України внаслідок спроби анексії Криму та війни на Донбасі, зокрема й різні види втрат, у тому числі й фіскальні через недоотримання податкових та інших надходжень до державного бюджету України.

Зокрема за оцінками експертів НІСД реальні втрати податкових надходжень зведеного бюджету внаслідок гібридної війни РФ у 2014-2018 рр. склали -666,8 млрд. грн. (Касперович, 2018). У лютому 2021 р. віце-прем'єр міністр, міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Олексій Резніков заявив, що втрати від окупації територій у Донецькій і Луганській областях становлять 375 млрд. грн., «без урахування активів», а витрати на відновлення оцінюються у понад 21 млрд. доларів (*Економічна правда, 2021*).

Підходи до оцінки збитків, завданих російською агресією, згідно з «Національною доповіддю» охоплюють (але не обмежуються) втрати виробничої, поселенської, соціальної інфраструктури, безпосередньо людські втрати (а також значне погіршення можливостей розвитку людського потенціалу), екологічні втрати погіршення умови природокористування (*Лібанова (ред.), 2015*). Відповідно, економіко-правові механізми відновлення Донбасу мають охоплювати не лише способи залучення інвестицій, але й:

- 1) можливості притягнення до відповідальності тих, хто були безпосередньо залучені до завдання економічної шкоди в окремих районах Донецької та Луганської областей – наприклад, тих, хто безпосередньо займався вивезенням обладнання підприємств до Росії та/або «розпиллом» заводів на металобрухт, або просто банальним розкраданням майна;
- 2) притягнення до відповідальності Росії як країни-агресора, що завдала збитків Україні, з тим, щоб за її кошти можна було розпочати відновлення виробничою, поселенської та інших інфраструктур;
- 3) питання відновлення права власності на майно, якого були позбавлені громадяни України на тимчасово окупованих територіях, як у Криму, так і в ОРДЛО, особливо з огляду на нещодавні заяви ватажків окупаційної влади про «експропріацію» житла на цих територіях, в якому на даний момент ніхто не проживає.

Перехідне правосуддя та інституційні реформи

Сьогоднішня ситуація щодо реінтеграції окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО) та Криму потребує від нашої країни рішучих та чітких дій. Важливим позитивним кроком нашої держави на шляху до реінтеграції Криму можна назвати прийняття у березні 2021 року Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (*Указ Президента України №117/2021*) (**далі – Стратегія**) та плану заходів до неї у вересні 2021 року. Перехідне правосуддя – невід'ємний елемент розбудови миру, про що йдеться у Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованого Криму.

У 2020 році робоча група з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Комісії з питань правової реформи при Президентові України розробила проєкт Концепції перехідного правосуддя, яка досі очікує свого затвердження (*Рада національної безпеки і оборони України, 2020*). Проте деякі експерти, яких було опитано, повідомили, що ухвалення цього документу не стоїть на порядку денному.

Водночас Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій (далі – Мінреінтеграції) розробило проєкт закону «Про засади державної політики перехідно-

го періоду» (*Мінреінтеграції, 2020а*). Цей документ має дві основні цілі: (1) запровадити ключові принципи перехідного правосуддя в українське законодавство та (2) розпочати загальнонаціональний діалог з найважливіших питань постконфліктного врегулювання. Законопроект був схвалений Кабміном у серпні 2021 року і зараз знаходиться на розгляді у Верховній Раді. Незважаючи на те, що Міністерство реінтеграції зібрало сотні коментарів до проекту, існує потреба у подальшому ширшому діалозі як з експертами, так і з суспільством.

Позитивним кроком є визначення ключових відповідальних органів, що мають розробляти принципи перехідного правосуддя в Україні: Мінреінтеграції (*Постанова КМУ № 376 зі змінами від 06.05.2020*) та Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим (*Указ Президента України № 758/2019*). Не менш важливим є введення поняття «перехідне правосуддя» до українського нормативноправового поля і включення до таких стратегічних документів, як: Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та Національна стратегія у сфері прав людини. Однак, **нормативноправова база досі потребує вдосконалення, зокрема визначення поняття «перехідне правосуддя», відсутність якого на сьогодні викликає складнощі у діяльності державних органів та яке не має розглядатись виключно через призму кримінального права** (Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, 2021).

Показово й те, що деякі принципи перехідного правосуддя вже впроваджуються. Зокрема, **розслідування злочинів, що пов'язані із збройним конфліктом**, здійснюється кількома органами в межах їхньої юрисдикції: Офісом Генерального прокурора (у лютому 2020 року створено Департамент нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту), регіональними прокуратурами Донецької і Луганської областей та Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, Службою безпеки України та підрозділами МВС. Однак для підвищення ефективності їхніх зусиль необхідно провести подальшу законодавчу роботу, **включаючи ратифікацію Римського статуту** та пристосування положень щодо умов досудового розслідування та державної зради до контексту збройного конфлікту (*Комітет Верховної Ради України..., 2021*).

З метою формування нормативно-правової бази, яка б врегулювала відповідальність осіб за вчинення різного роду дій на тимчасово окупованих територіях, до Верховної Ради були внесені чотири законопроекти про так званий колабораціонізм (№ 2549, 5135, 5143, 5144). Законопроекти отримали негативну оцінку від профільних громадських, правозахисних та діалогових організацій (*ZMINAa, 2021*). Ця ситуація, з одного боку, **демонструє наявність суспільного та політичного запиту на врегулювання питань, що стосуються перехідного правосуддя**, а з іншого – свідчить про **нерозуміння частиною політичних еліт ключової мети перехідного правосуддя** – зміцнення суспільної довіри по обидва боки лінії розмежування та досягнення довгострокового миру. Для досягнення цих цілей **має бути налагоджена координація між депутатами, профільним міністерством та громадськими організаціями з метою прийняття законодавства, яке зафіксує позицію України щодо того, хто на ТОТ є заручниками ситуації, а хто нестиме відповідальність за свої дії**. Окрім цього важливою є розробка закону, який би визначав статус воєнних злочинців (*Переосмислення..., 2020*).

Право на правду до завершення конфлікту реалізується через збір і накопичення фактів про події, що відбулись протягом конфлікту на постраждалій території, зокрема

про порушення прав людини, свідчень очевидців, а також документування всієї цієї інформації. Попри той факт, що збирання інформації вже відбувається як громадськими організаціями, так і спеціальним департаментом в Офісі Генерального прокурора, **відкриття до кінця 2021 року національного центру документування «Український національний центр розбудови миру» є необхідним кроком, який варто реалізувати у найкоротші терміни. Не менш важливим завданням буде налагодити співпрацю Центру з тими неурядовими організаціями, які здійснювали документування порушень прав людини з початку збройної агресії Росії, та організувати передачу накопичених ними даних до державних архівів.**

Відшкодування збитків. Лише у вересні 2020 року Кабінет Міністрів затвердив «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» (КМУ, 2020). На реалізацію цієї бюджетної програми у 2021 році закладено 114 млн грн на допомогу 380 постраждалим (*Мінреінтеграції, 2021e*). Водночас за даними Мінреінтеграції, у Луганській області компенсації за зруйноване житло потребують близько 375 родин, у Донецькій області – 318 (*2020b*).

1 березня 2021 року у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект № 5177 «Про захист права власності та інших речових прав осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії», який більш широко та детально розкриває цілий спектр майнових питань (див. детальний аналіз тут: *Право на захист, 2021a*). Тож коаліція профільних громадських організацій радить **«прийняти цей законопроект у першому читанні з подальшим доопрацюванням»** (*ZMINA, 2021b*).

До необхідних кроків на шляху до деокупації та подальшої реінтеграції тимчасово окупованих територій, зокрема в контексті перехідного правосуддя, належить проведення ефективних *інституційних реформ* та посилення верховенства права в Україні (*Переосмислення..., 2020*). Інституційні реформи в контексті перехідного правосуддя, в першу чергу, стосуються сектору безпеки та судової системи. Ключова мета цих реформ – забезпечити такі інституційні умови, за яких і правоохоронні, і судові органи після завершення конфлікту викликали довіру представників усіх сторін.

Україна **вже зараз має провести потужну роботу з завершення реформи децентралізації, щоб згодом поширити позитивний досвід на повернуті території та сформувані позитивні очікування мешканців ТОТ щодо майбутнього їхніх територіальних громад після деокупації** (*Переосмислення..., 2020, с. 24*).

Необхідні інституційні реформи також передбачають посилення обороноздатності країни як важливого фактора на шляху до деокупації її територій.

Одним із способів посилення активностей, пов'язаних з перехідним правосуддям є їхня координація із **програмою з роззброєння, демобілізації та реінтеграції** екскомбатантів (*United Nations, 2010, р. 11*), що свідчить про необхідність відповідної дискусії та роботи над розробкою такої програми.

Широке залучення громадянського суспільства загалом також є необхідним кроком до розробки політик та законів, що пов'язані з реінтеграцією тимчасово окупованих територій, оскільки протягом років окупації саме громадські організації систематич-

но піднімали питання розробки політик реінтеграції, необхідності захисту прав та свобод українців в окупованому Криму та ОРДЛО. Профільні громадські організації мають напрацювання, які б допомогли представникам міністерств розробити якісні політики щодо реінтеграції окупованих територій.

Інформаційні та культурні аспекти політики реінтеграції

Щодо інформаційної та культурної складової політики реінтеграції, то насамперед слід зауважити, що більшість експертів в інтерв'ю та аналітичних матеріалах відзначають виняткову їх важливість (див., наприклад, серед інших: Гірник & Золкіна, 2017; Кіпень & Бондаренко, 2019; Переосмислення..., 2020; Усачова, 2020; Большешапов, Хмельовський & Чупіс, 2020; Війна на Донбасі, 2019).

Водночас, впровадження проактивної та ефективної політики інформаційної та культурної реінтеграції тимчасово окупованих територій вимагає як значних ресурсів, так і скоординованих зусиль різних агентів.

На жаль, незважаючи на важливість цієї сфери, формування політики та розробка всіх цих документів недостатньо та системно скоординовані. Частково це пов'язано з постійними інституційними змінами у структурі виконавчої гілки влади та органів, відповідальних за розробку таких стратегій, що гальмували роботу та призводили до зміни пріоритетів.

З іншого боку, слід зазначити і про важливість такої частини культурно-інформаційної політики як комеморативні практики, тобто конкретні заходи у сфері політики пам'яті. В контексті подій на Сході України мова може йти насамперед про «вшанування жертв збройної агресії Росії вже зараз», яку підтримує дві третини українців (Осипчук & Суслов, 2021, с. 12).

У цьому звіті ми не зупинятимемось окремо на інформаційно-культурній політиці реінтеграції, частково і через те, що вона часто була у фокусі як наших матеріалів, так і документів інших аналітиків та громадських організацій. Так, **серед основних викликів насамперед називають: протистояння інформаційному впливу РФ та протидію її пропаганді; проблему досягнення та повернення «кінцевого споживача», тобто глядачів; покращення комунікаційної складової діяльності всіх органів української влади, при чому як їх внутрішньої, так і зовнішньої комунікації; диверсифікація каналів впливу та контенту; «невизначеність стратегічного наративу щодо жителів ТОТ»** (Кіпень & Бондаренко, 2019, С. 6-7).

Вирішення цих проблем потребує значних ресурсів, як матеріальних, так і людських, а також системної роботи і координації. Кроком на цьому шляху може бути як концентрація повноважень щодо інформаційно-культурної політики реінтеграції в рамках Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Постанова Кабінету міністрів України №371-2020п від 6 травня 2020) та передача йому низки бюджетних програм, так і створення таких органів як Центр протидії дезінформації при РНБО Указом Президента України №106/2021 від 19 березня 2021 року і Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики.

Політика на підтримку внутрішньо переміщених осіб

Загальна кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з Криму та сходу України становить 1 464 171, згідно з даними Міністерства соціальної політики України на 6 квітня 2021 року (МОМ, 2021). Відповідно до даних моніторингових звітів Міжнародної організації міграції (МОМ, 2019), основними проблемами для ВПО лишаються соціально-економічні, зокрема зайнятість (середній рівень серед ВПО 47 % проти 59 % загалом для України), помітно нижчий рівень середнього доходу на людину на місяць, порівняно з показниками по Україні загалом – 3631 проти 5398, проблеми з забезпеченням житлом – саме брак власного житла називали «найбільшою проблемою» 37 % (МОМ, 2019, с. 7-8). Такі показники гарно ілюструють, чому вагомою часткою бюджетів домогосподарств ВПО за тими самими звітами залишається державна допомога (соціальні виплати), відповідно важливою проблемою є їх припинення та поновлення.

Говорячи про особливості політики щодо внутрішньо-переміщених осіб в контексті реінтеграції, слід розділяти декілька напрямів: підтримка та сприяння реінтеграції ВПО у нові громади; відшкодування втрат та забезпечення прав власності ВПО щодо майна на тимчасово окупованих територіях; забезпечення доступу до правосуддя та захисту членів родин, залишених на ТОТ, зокрема у випадках переслідування родичів, їх зникнення тощо, а також забезпечення права на правду і документування фактів, пов'язаних з окупацією. Останні два напрями не є винятковими для ВПО і фактично належать до комплексу заходів щодо забезпечення перехідного правосуддя.

Так, з одного боку наріжним і нагальним для України від початку агресії в 2014 році стало питання підтримки ВПО та їх інтеграції, зокрема й соціально-економічної, в їхні нові громади, їхнього доступу до освітніх, медичних та інших послуг, політичних прав тощо. Саме на цьому були (і великою мірою й досі є) сконцентровані зусилля держави, профільних міністерств, громадського сектору і міжнародних організацій. Звичайно, за роки, що минули, ВПО вдалося забезпечити певний рівень базових потреб, впровадити різні програми підтримки для ВПО.

Українська влада впродовж 2018-2020 років прийняла низку законодавчих змін, які уможливили для внутрішньо-переміщених осіб участь (голосування) у місцевих та національних виборах. Водночас, не можна ігнорувати, що наявність такої можливості не призводить автоматично до участі ВПО у виборах, що говорить про **потребу в окремих політиках та програмах для ВПО, зокрема інформаційних, щодо громадянської освіти та участі. Це також є опосередкованим свідченням їх недостатнього рівня інтегрованості у нові громади.**

Забезпеченість житлом є наріжною проблемою для внутрішньо-переміщених осіб. Хоча зараз вже є державні програми виплат матеріальної допомоги за пошкоджене житло, ВПО фактично не можуть ними скористатись, бо за умовами відшкодування можливе, тільки якщо люди не покинули населений пункт, де вони проживали. Водночас, доступними є компенсації за зруйноване житло (*Право на захист, 2021b, с.4*).

Недостатнім є і рівень обізнаності ВПО про державні житлові програми, особливо ті, які пропонують не тимчасові рішення. Не всі внутрішньо переміщені особи, навіть з тих, хто належить до відповідних категорій, знають про те, що є державні програми надання безкоштовного / безоплатного житла для окремих груп ВПО (МОМ, 2020, с. 22).

Загалом, експерти зазначають, що хоча і було запроваджено низку житлових програм для внутрішньо-переміщених осіб, проте більшість з них розраховані лише на окремі невеликі категорії ВПО, а отже – лишаються недоступними для більшості (*Право на захист, 2021b, с. 4*). Отже, підсумовуючи: **є потреба в підтримці, фінансуванні й запровадженні різних державних житлових програм та їхній доступності для ВПО різних категорій.**

Окремо також слід поставити питання про те, як бачать внутрішньо переміщені особи своє життя «після» окупації. При цьому це не є питання виключно оцінки людьми своїх можливих планів на майбутнє, або опосередкованою оцінкою рівня інтегрованості у нову громаду та / чи задоволеністю життям.

Отже, слід говорити про те, що **існує значна частка ВПО, які збирається повертатися (МОМ, 2019, р. 7), що особливо підсилюється наявністю у них житла і власності на ТОТ. Українська влада має бути готова запропонувати ВПО кілька варіантів підтримки за умов повернення, а також розробити дієві та реалістичні політики зменшення соціальної напруги та примирення між внутрішньо переміщеними особами, що повертатимуться, та мешканцями тимчасово окупованих територій.** Більше того, розробку таких політик і програм, які б містили як соціально-економічні і політико-правові, так і інформаційно-культурні аспекти, не можна відкладати на майбутнє.

Політика після деокупації

Що стосується конкретних кроків, які варто було б здійснити після повернення тимчасово окупованих територій, думки аналітиків різняться. Зокрема, більшість вказує на необхідність створення тимчасових адміністрацій, можливо, під наглядом ООН чи ОБСЄ або у співпраці з ними. В свою чергу в дослідженні Центру Разумкова зазначається про необхідність створення військово-цивільних адміністрацій, а також налагодження військово-комендантської служби (*Війна на Донбасі, 2019*). Відповідно, з огляду на ці дві опції необхідним кроком після повернення тимчасово окупованих територій має стати створення тимчасових адміністрацій.

У січні 2021 року Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України опублікувало перший варіант проєкту рамкового закону “Про державну політику перехідного періоду”, який також містив положення про створення військово-цивільних адміністрацій. У червні 2021 року був оприлюднений другий варіант законопроєкту, після чого він був схвалений урядом, отримав загалом позитивний відгук від Венеційської комісії, попри окремі критичні зауваження, і зараз знаходиться на розгляді в парламенті (№ 5844). Щодо тимчасових адміністрацій, то в якому форматі вони будуть реалізовані, поки невідомо. Це має бути питанням для обговорення та узгодження представниками відповідних органів влади і громадянського суспільства.

Паралельно зі створенням тимчасових адміністрацій має відбуватись ліквідація квазідержавних інституцій так званих “ДНР” та “ЛНР” (*Війна на Донбасі, 2019*), а також окупаційних органів влади Російської Федерації в Криму. Також має бути відновлено роботу українських банків, засобів масової інформації, проведено ревізію актів цивільного стану, має бути зупинено функціонування окупаційних та російських ЗМІ. Цей процес має супроводжуватись консультаціями з міжнародними партнерами.

Законопроект також регулює питання амністії та люстрації. Амністія не застосовуватиметься до осіб, які вчинили тяжкі злочини (зокрема, військові) та до іноземних громадян, які були у складі окупаційних військ і адміністрацій. Обмеження права бути обраним на місцевих виборах і обіймати посади поширюватиметься на осіб, які входили до складу окупаційних військ і органів управління Російської Федерації і завдали або не завдали шкоди життю і здоров'ю громадян. Ці обмеження також мають бути накладені на вище керівництво окупаційних військ і адміністрацій Російської Федерації. Відповідно до висновку Венеційської комісії щодо законопроектів «Про засади державної політики перехідного періоду», терміни і процедури амністії та люстрації мають бути уточнені і конкретизовані¹.

Важливим питанням залишається проведення виборів після повернення тимчасово окупованих територій. У вже згаданому проекті закону «Про засади державної політики перехідного періоду» наведений алгоритм проведення виборів до органів місцевого самоврядування після деокупації. У ньому зазначається, що перші місцеві вибори після деокупації мають проводитися одночасно із черговими місцевими виборами в Україні, але лише за умови дотримання українського законодавства та встановлених процедур, а також стандартів ОБСЄ та Ради Європи.

У проекті закону не регламентується участь мешканців тимчасово окупованих територій у виборах Президента чи парламенту, проте ці положення варто було б додати та чітко прописати. В свою чергу, автори аналітичного звіту «Діалог заради єдності: Чи готова Україна?» (Радченко, Кашенець & Біруля, 2021) наводять експертні оцінки щодо терміну, після якого можна проводити вибори після деокупації. Більшість експертів вважають, що це 5 років. Експерти наголошують, що міжнародний досвід свідчить про важливість тимчасових адміністрацій для забезпечення виборів (Золкіна, 2020).

Оскільки думки експертів різняться, можна стверджувати, що питання виборів на окупованих територіях після їх повернення потребує актуалізації та розробки окремих нормативно-правових актів для врегулювання. Окрім цього, аналітики кількох громадських правозахисних організацій, зокрема «Восток SOS», зазначають, що частина положень законопроектів «Про засади державної політики перехідного періоду» суперечать принципам юридичної визначеності. Про це свідчать і коментарі Венеційської комісії, які наголошують на необхідності впровадження чітких дефініцій і прозорих процедур. Також втрата чинності деяких законів України у випадку прийняття цього закону створить прогалини у нормативному регулюванні (Аналіз проекту закону, 2021). Відповідно, законопроект потребує доопрацювання з безпосереднім залученням профільних структур та правозахисних організацій.

¹ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). (2021, 18 October). Opinion No.1046/2021 ON THE DRAFT LAW "ON THE PRINCIPLES OF STATE POLICY OF THE TRANSITION PERIOD". [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2021\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2021)038-e)

Мапування стейкхолдерів політик реінтеграції тимчасово окупованих територій

Політики реінтеграції охоплюють значну кількість стейкхолдерів в рамках державних органів, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Безумовно, кожен інститут має специфічні ресурси для участі в процесі створення та впровадження цих політик. Головним стейкхолдером та профільним центральним органом виконавчої влади, який виконує функції формування та координації політик, пов'язаних з реінтеграцією та деокупацією тимчасово окупованих територій виступає Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Важливо зазначити, що профільний міністр виступає водночас і віцепрем'єр міністром, що створює умови для більш системної та швидкої комунікації між органами та представниками влади. Проте, профільне міністерство не в змозі охопити увесь спектр заходів, які необхідні для реалізації комплексних та ефективних політик. До того ж Мінреінтеграції має обмежені ресурси для того, щоб впоратись з усім спектром завдань. Тож до процесу залучені майже всі центральні органи виконавчої влади, служби та агентства.

Зокрема, Міністерство культури та інформаційної політики через структурні підрозділи та інші державні органи, які підпорядковуються та координуються цим міністерством розробляє та реалізує частину заходів, спрямованих на реінтеграцію. Так, наприклад, Український інститут національної пам'яті, який відіграє важливу роль у формуванні бачення спільного минулого в об'єднанні та реінтеграції населення. Державне агентство України з питань кіно та Державний комітет телебачення і радіомовлення України через певні рішення та інформаційні продукти залучені до розповсюдження контенту на тимчасово окуповані території.

Міністерство закордонних справ опікується питаннями деокупації та реінтеграції ТОТ на міжнародному рівні. Зокрема, комунікує з представниками "нормандської четвірки" та представниками інших країн, щоб підтримувати та розширяти співпрацю з міжнародною спільнотою щодо питання необхідності деокупації тимчасово окупованих територій, введення санкцій проти РФ.

Міністерство у справах ветеранів, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності.

Міністерство юстиції здійснює представлення інтересів України в Європейському та інших міжнародних судах, роз'яснення прав для переселенців та жителів тимчасово окупованих територій.

Важливу роль відіграє також Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. ППУ займається аналітичною діяльністю та моніторингом ситуації в Криму, залучається до розробки законів та нормативно-правових актів, пов'язаних з тимчасовою окупацією Криму та захистом прав та свобод населення (ВПО та ті, хто залишився на окупованих територіях).

Цей перелік слід продовжити Міністерством соціальної політики, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством освіти і науки, Міністерством регіонального розвитку, бу-

дівництва та житлово-комунального господарства, Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерством цифрової трансформації, а також органами місцевого самоврядування, Херсонської, Донецької та Луганської областей, військово-цивільними та обласними державними адміністраціями тощо.

Окрім органів виконавчої влади до процесу формування політик реінтеграції залучений і головний законодавчий орган – Верховна Рада України. В першу чергу, через профільний Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин. Існує проблема перетину деяких повноважень зазначеного комітету з Комітетом правової політики. Значну роль також відіграє Комітет з гуманітарної та інформаційної політики.

Окрему нішу займає громадський сектор, який виступає проміжною ланкою між державними органами та суспільством. Умовно громадський сектор можна поділити на групи за декількома критеріями, наприклад:

- за регіональною приналежністю: ті, що займаються виключно питаннями Донецької та Луганської областей і ті, що займаються виключно проблемами Кримського півострова;
- за галузевою спрямованістю: правозахисні, волонтерські, освітні, аналітичні центри тощо;

Різноманітні громадські організації, благодійні та волонтерські фонди реалізують проекти для допомоги тим, хто їй потребує, проводять моніторинг і аналіз ситуації на підконтрольних та непідконтрольних територіях України, надають консультативні послуги органам влади, формують інформаційні кампанії щодо інформаційної безпеки і війни, російської збройної агресії та тимчасової окупації частини Донбасу і Криму.

Методологія

У методологічному плані наше дослідження поєднує кількісні та якісні підходи: репрезентативне опитування, інтерв'ю, фокус-групи та елементи етнографічної польової роботи. Таке поєднання методів дозволило одержати різноманітну інформацію: поширеність та масштаб ставлень і позицію громадської думки (яку ми дізналися за допомогою репрезентативного опитування) ми частково підтвердили через співставлення з глибинним аналізом думок експертів та з розумінням пересічних громадян різних концептів (за допомогою фокус-груп та інтерв'ю).

Кількісна складова нашого дослідження дозволила виявити розподіл ставлень і думок респондентів щодо політик реінтеграції, щодо кроків і заходів з реінтеграції, її можливих сценаріїв, а також дозволила нам розробити загальну модель та (потенційний) індекс, який може бути використаний у подальших дослідженнях.

Кількісна частина дослідження дозволила нам з'ясувати, що стоїть за оцінками та ставленнями респондентів, які ми отримали за допомогою опитування. У такий спосіб ми дізналися, як люди розуміють самі проблеми реінтеграції, її конкретні політики і заходи. Це – особливо цінно на фоні низки питань стандартизованої анкети, відсоток не-відповідей на які становив понад 30%. При цьому також слід мати на увазі, що кількісні методи не є тим інструментом, за допомогою якого можна з'ясувати мотиви людей, які відмовляються відповідати на питання або обирають варіант «і так, і ні». Під час інтерв'ю і фокус-груп обговорювалися наративи, месиджі, сценарії реінтеграції, які можна почути зі ЗМІ (різних видів і різних джерел – у тому числі й пропагандистських), а також і сприйняття їх самими респондентами.

Нарешті під час польового етапу досліджень і поїздок до Краматорська, Сєвєродонецька, Маріуполя і Херсону та об'єднаних територіальних громад біля них ми змогли зібрати етнографічні дані, включно з візуальним матеріалом, і провести додаткові інтерв'ю з місцевим населенням.

Таким чином наш проєкт складався з чотирьох емпіричних фаз:

1) Загальнонаціональне репрезентативне опитування / опитування громадської думки проводилося з середини липня по середину серпня 2021, з вибіркою 2910 респондентів, яке на основі опитувальника, розробленого Школою політичної аналітики НаУКМА, здійснив субпідрядник – Info Sapiens, за допомогою комп'ютерної системи телефонного опитування (CATI). Респонденти мали змогу обрати мову опитування / інтерв'ю (українська або російська). Максимальна теоретична похибка не перевищує 2,2%. Вибірка репрезентативна за статтю, віком, типом і розміром поселення. 2000 опитаних – вибірка з населення України віком від 18 років, з додатковими довибірками-бустерами для Донецької та Луганської областей (додатково 680 респондентів) та Одеської і Херсонської областей (додатково 230 респондентів). З опитування була вилучена Автономна республіка Крим, а в Донецькій та Луганській областях опитування проводилося на підконтрольних українському урядові територіях. Вибірка з 2000 респондентів була репрезентативною для шести макрорегіонів, а бустерні довибірки (910 респондентів) дозволили порівняти бустеризовані регіони з макрорегіонами. Таким чином, сукупна вибірка становила 2910 респондентів.

Опитувальник щодо окремих політик реінтеграції та можливих заходів і кроків з неї був розроблений на основі нашого кабінетного дослідження та з урахуванням низки консультацій зі стейкхолдерами, експертами та активістами, що займаються питаннями прав людини. Опитувальник складається з тематичних блоків та набору питань про соціо-демографічні характеристики респондентів, які були додані субпідрядником Info Sapiens і які містили питання про вік, стать, тип і розмір населеного пункту, рівень освіти та матеріальний стан (за суб'єктивною самооцінкою), мову спілкування (заявлену респондентом), релігійну ідентичність / конфесійну приналежність (зі слів респондентів).

Тематичні блоки охоплювали політики і сценарії реінтеграції, включно з геополітичними орієнтирами респондентів. Основний набір питань стосувався різних аспектів перехідного правосуддя (амністія, люстрація, виборчі права, відшкодування, документування злочинів тощо); економічної реінтеграції та розвитку тимчасово окупованих і сусідніх з ними територій; інформаційну та культурну політики, включно з декомунізацією та комемораційними практиками; можливі сценарії вирішення конфлікту та відносини з західними партнерами і з Росією; майбутній статус тимчасово окупованих Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей тощо. Деякі питання не були згруповані за тематичними блоками для того, щоб уникнути автоматичного відповідей респондентів на послідовність питань і це було зроблено для збільшення валідності дослідження.

За винятком трьох, усі питання за форматом були питаннями-твердженнями з 5-бальною шкалою Лайкерта (Лікерта) для вимірювання рівня (не)згоди, в якій 1 означала цілковиту незгоду, а 5 – цілковиту згоду. Три інших питання були питаннями множинного вибору. Усі питання містили опцію «важко відповісти» або відмову відповідати, які не зачитувалися респондентам, але вони могли її обрати самостійно, або, відповідно, відмовитися відповідати на поставлене питання.

До питань-тверджень за типом шкали Лайкерта може бути застосований суттєво ширший спектр статистичних технік і моделей, ніж до питань множинного вибору, оскільки, на відмінну від ранжованих питань-тверджень, останні належать до номінальної шкали. Питання за шкалою Лайкерта дозволяють проведення факторного аналізу та побудову на їх основі регресійних моделей (які, утім, мають свої суттєві обмеження в інтерпретації) для пошуку причинно-наслідкових зв'язків між різними факторами та індикаторами, які виходять за межі простого кореляційного аналізу.

Разом з тим, це накладає і свої вимоги на формулювання питань, які мають бути чіткими й однозначними, а відтак вони можуть звучати провокативно, але без однозначності формулювань подальший змістовний аналіз відповідей на такі питання стає просто неможливим. Для збалансування формулювань, ми включили питання з протилежною позицією чи з протилежними припущеннями, щоб уникнути впливів так званих "biases". У такий спосіб респонденти могли помітити, що хоч кожне окреме питання-твердження і представляє якусь конкретну позицію чи сторону, які можуть і не відповідати його / її особистій позиції, наступне питання було твердженням з «протилежного табору», а відтак загальний опитувальник виглядав збалансованим і таким, в якому важко передбачити соціально схвальні відповіді. Також на початку опитувальника були запропоновані більш «нейтральні» питання для розігріву респондентів і встановлення рапорту із ними.

З представниками Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій

були проведені додаткові консультації стосовно опитувальника, загального змісту тематичних блоків, конкретних формулювань питань. Реінтеграції МінРе були враховані в останній редакції опитувальника.

2) Напівструктуровані глибинні інтерв'ю / консультації. Шість (6) інтерв'ю / консультацій з представниками стейкхолдерів – експертів з НДО, активістів з питань прав людини, представників влади (з Міністерства реінтеграції ТОТ, представників профільних комітетів Верховної Ради) було проведено на етапі кабінетного дослідження впродовж першого місяця (друга половина квітня – перша половина травня 2021 р.) для концептуального уточнення дослідницьких питань. Протягом місяців 2-4 (середина травня – середина серпня 2021 р.) було проведено ще дев'ятнадцять (19) інтерв'ю з метою одержання додаткової, більш деталізованої інформації від стейкхолдерів, серед яких були представники Міністерства реінтеграції ТОТ, Міністерства освіти і науки, Міністерства культури та інформаційної політики, представники комітетів Верховної Ради, активісти з різних громадських організацій, експерти з питань політики реінтеграції, її складових і формулювань, з питань перехідного правосуддя, а також з питань конкретних заходів і сценаріїв реінтеграції. Ще п'ять (5) інтерв'ю для одержання додаткової інформації були проведені упродовж місяця 5 (середина серпня – середина вересня 2021 р.).

3) Фокус-групи (фокус-групові дискусії або ФГД) були проведені у цільових регіонах онлайн у відеоформаті, усі вони були записані. Відбір респондентів до ФГД здійснювався за репрезентативним принципом, з особливим наголосом на ВПО та людях з досліджуваних регіонів. На основі проведеного нами кабінетного дослідження і доступних статистичних даних (кількість ВПО в різних областях, їхні демографічні характеристики, особливий наголос на тих, хто перетинає лінію розмежування / адміністративний кордон, як на потенційних ключових інформантах), з урахуванням загальних соціологічних методологічних вимог щодо кількості ФГД та категорій цільових груп, а також задля забезпечення так званих «контрольних груп» із загального населення, що необхідні для валідації та триангуляції даних, нами було заплановано 19 фокус-груп. Останній блок фокус-груп («контрольні») дозволив нам глибше зазирнути в погляди, ставлення і роздуми пересічних громадян щодо політик і заходів з реінтеграції. Рекрутинг учасників ФГД, технічний супровід і запис здійснювався Info Sapiens. У 18 ФГД взяли участь 135 учасники. Склад ФГД був таким:

- Три (3) ФГД з ВПО з Криму: № 1 – кримські татари, № 2 – ВПО з Криму у великих містах (Київ, Львів, Одеса, Херсон), № 3 – ВПО з Криму в невеликих містах (відповідні області).
- Чотири (4) ФГД з ВПО у Донецькій та Луганській областях, 2 ФГД у кожній області: 1 в кожному з великих міст (№ 4 – Маріуполь, Краматорськ, № 5 – Сєвєродонецьк), та 1 у малих містах (№ 6 – Волноваха / Покровськ / Бахмут / тощо, № 7 – Рубіжне / Старобільськ тощо). У кожній групі були ВПО, які переїхали з великого міста (Донецьк, Луганськ) і 3 – з невеликих міст.
- Три (3) ФГД з ВПО, які проживають у Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях: № 8 і № 9 – обласні центри (2 ВПО з кожного), № 10 – міста у цих областях (2 ВПО з кожної області).
- Чотири (4) ФГД з пересічним населенням Одеської та Херсонської областей, по 2 ФГД у кожній з них: по 1 у кожній області – обласний центр (№ 11 – Одеса, №

12 – Херсон), по 1 у кожній області – мале місто (№ 13 – міста Одеської області з населенням 20-100 тис., № 14 – міста Херсонської області з населенням 20-100 тис.).

- Чотири (4) ФГД з пересічним населенням Донецької та Луганської областей, по 2 ФГД у кожній з них: по 1 у кожній області – великі міста (№ 15 – Маріуполь, Краматорськ, № 16 – Сєвєродонецьк); по 1 у малих містах (№ 17 – Волноваха / Покровськ / Бахмут тощо.), № 18 – Рубіжне / Старобільськ тощо).
- Одна (1) ФГД (№ 19) з тими, хто перетинав лінію розмежування протягом останніх 12 місяців – які могли бути як представниками загального населення, так і ВПО.

Одна додаткова фокус-група (№ 20) була проведена зі студентами і випускниками університетів, які були ВПО (усього 8 учасників). Рекрутинг учасників для цієї ФГД та її запис проводила Школа політичної аналітики НаУКМА.

4) Упродовж місяців 4 і 5 реалізації дослідження (середина липня – серпень 2021) командою ШПА були здійснені поїздки до Краматорська, Сєвєродонецька, Маріуполя і Херсону (а також до суміжних громад) для збору польового матеріалу, свідчень очевидців та інших первинних даних (візуальних та етнографічних), а також для проведення додаткових інтерв'ю з місцевим населенням, з представниками місцевої влади та активістами з громадської сектору місцевих громад. Ці поїздки і зібрані під час них дані слугували для триангуляції та валідизації інформації, одержаної з інтерв'ю, ФГД та репрезентативного опитування. Вони також стали об'єктивним джерелом інформації щодо окремих аспектів імплементації політик реінтеграції (приміром щодо стану КПВВ, доступного на місцях спектру послуг для ВПО та громад тощо).

Експерти про політики реінтеграції тимчасово окупованих територій (аналіз інтерв'ю)

У цьому звіті наведено короткі висновки та цитати, впорядковані за темами інтерв'ю-консультацій, а саме – формування політик реінтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу і Криму та характеристика ролей, роботи, й координації всіх профільних органів влади та громадського сектору, зміст політики реінтеграції та конкретних законопроектів, кроків і заходів спрямованих та різні цільові аудиторії, окремі питання розбудови миру та національного діалогу, міжнародних аспектів політики, інформаційно-культурної складової та комунікації політик реінтеграції тощо.

Про залученість громадських організацій до формування політик

Хоча й можна говорити про збільшення відкритості профільних державних органів та вищу залученість громадських організацій до формування політик (насамперед, роботи над законопроектами та законодавчими ініціативами), проте представники громадського сектору наголошували на вибірковості такої співпраці та небажання профільних органів формування політик «ділитися» ініціативою. Водночас, інформанти відзначали, що самі є активно залученими до співпраці з профільними органами влади й до законотворчого процесу. Хоча й відзначали особливості такої співпраці як деяка формальність й поверховість.

“Коли треба зманіпулювати ситуацією таким чином, щоб отримати бажаний результат в тому вигляді, в якому вони його бачать. Залучаються ті експерти, які або погоджуються з цією позицією або використовуються в той чи інший підзаконний акт чи законопроект, ті чи інші рішення були реалізовані саме таким чином, як бачить його оця установа”. (I7R7)

“У нас державні органи все ще вважають, що лише вони мають компетенції готувати проекти рішень і, власне, рішення. Хоча останнім часом певний тренд до більшої відкритості, до комунікації з громадським сектором ми спостерігаємо, на щастя. Але тут все ще є що покращувати”. (K1P1)

Водночас, говорячи про бажану модель співпраці між громадськими організаціями та державними органами, інформанти наголошували на ролі громадського сектору як джерела експертизи й конструктивної критики, як певних «охоронців» демократії й демократичної процедури, як додаткового комунікатора, фасилітатора й адвоката політик реінтеграції суспільству, яке може бути не готове до певних складних, але потрібних в інтересах України рішень, особливо стосовно перехідного правосуддя.

“Значить, все дуже просто: не політики мають формувати адженду, а суспільство <...> ГО має займатися критикою – але критика, яка містить конкретну пропозицію”. (K4R4)

“Нема сенсу просто в критикуванні, потреба в моніторингу діяльності...” (K5R5)

“Взагалі влада має бути більш готовою до діалогу з громадськістю, з різними колами громадськості. Було б взагалі круто якби влада мала стратегію і сама ініціювала б такий діалог, ну але тут можуть бути кроки назустріч один одному. I

громадськість і влада можуть ініціювати такі обговорення і мають бути в ідеалі відкриті одне до одного". (K1P1)

"У нас переважно під впливом донорів розвивалося громадянське суспільство, яке вважало, що його завдання - контролювати. Це важлива функція громадянського суспільства. Проте, все ж таки, у нього ще має бути функція виробляти якісь певні пропозиції, певні рішення". (I1R11)

Про координацію агентів формування політик реінтеграції тимчасово окупованих територій між собою

Окремо ми обговорювали інституційний аспект формування політик реінтеграції, а саме роль, роботу та координацію конкретних профільних органів державної влади (Міністерства з реінтеграції тимчасово окупованих територій, Представництва Президента України в Криму, інших міністерств, РНБО, профільних комітетів ВРУ, Офісу Президента, профільного віце-прем'єр-міністра з реінтеграції тощо).

"Виступаю за те, щоб з міністерствами / органами ми не конкурували, а співпрацювали". (K5R5)

"Я нормально ставлюся, що профільні міністерства, відомства беруть відповідальність за певні сектори цієї великої роботи реінтеграції. Але тут потрібна координація, звісно, зусиль <..> Те, що я бачу, – у нас не дуже добра координація між міністерствами та відомствами всередині уряду. Рішення приймаються, тим більше комунікуються досить хаотично. Деякі рішення не комунікуються взагалі. Я не впевнений, що є комунікаційники і стратегія, зокрема, у окремих міністерств, хоча треба з'ясувати." (K1P1)

"Ідеальна була б ситуація якби оці всі питання пов'язані з реінтеграцією, деокупацією, вони дійсно були покладені на Мінреінтеграції і воно було б таким органом, який був би координаційним і виконавчим одночасно." (K3P3)

Тут слід відзначити, що загалом переважали стримано позитивні оцінки (зусиль) Міністерства реінтеграції та Представництва Президента України в Криму. Водночас, в оцінці діяльності різних органів державної влади (включно з зазначеними) спостерігалися значні розбіжності між інформантами, що можна пояснити їх сферами експертизи та різними рівнями й способами залученості до питань реінтеграції, а також політичними позиціями.

Про зміст політик реінтеграції та конкретні законопроекти й заходи на підтримку певних цільових аудиторій

Щодо законопроекту про особливості державної політики у перехідний період («перший драфт») найчастіше звучали думки про непропрацьованість окремих статей та ключових положень, особливо дотичних до питань перехідного правосуддя, насамперед амністії та люстрації та до питань визнання документів. Загалом всі інформанти відзначили важливість такого законопроекту, хоча й піддавали критиці (часто жорсткій) його окремі положення і статті та розходились у думці щодо того, які його частини є найбільш принциповими чи найбільш проблематичними. Водночас, думка про те, що закон має бути рамковим була одноставною.

“Вони поєднали і хороше, і проблемне в одному законі. І проголосувати за нього буде складно. Ми б пропонували розділити його на декілька законопроектів. Це було б простіше.” (K1P1)

Значна частина закону торкалась питань перехідного правосуддя. Отже варто детальніше зупинитись на цитатах, що окреслюють позиції інформантів щодо цього, а саме: амністії й люстрації та документування (право на правду). Okремо піднімалось питання кількох зареєстрованих проєктів про колаборантів, про саме застосування таких забарвлених термінів й слів та про співвіднесення цих проєктів з засадами перехідного правосуддя. Думки експертів щодо законопроектів про колаборантів відрізнялись. Також піднімалось питання того, наскільки ці проєкти корелюють з принципа перехідного правосуддя.

“Тому я свого часу і казав, що закон про колаборантів - це закон не про війну. Це закон якраз про мир, бо ти маєш чітко сказати людям на тих територіях про те, чи будуть в тебе претензії до певних груп”. (K4R4)

Нарешті, обговорювали й інші ключових моменти закону про особливості здійснення державної політики у перехідний період, зокрема такі як вибори та питання державного управління / самоврядування:

“Для того, щоб стабілізувати там життя, потрібно буде декілька років перед тим, як ми зможемо перейти до повернення якихось демократичних процедур, про якісь місцеві вибори говорити, і так далі і тому подібне”. (K1P1)

Деякі інтерв'ю були проведені після оприлюднення для громадського обговорення «другого драфту» законопроекту про особливості державної політики перехідного періоду. Загалом, другий варіант отримав позитивніші відгуки від інформантів, зокрема і через його більш концептуальний і рамковий характер.

Про комунікаційну стратегію

Okремою лінією було питання комунікаційної стратегії щодо тимчасово окупованих територій та інформаційно-культурної складової політик реінтеграції. Так, одноставною виявилась думка про низьку ефективність наявних комунікаційних та інформаційних заходів і політик та про необхідність застосування непрямих засобів впливу та так званого «м'якого впливу» в інформаційно-культурній сфері. Також обговорювали й можливу роль громадського сектору в інформаційній та культурній політиці. Наприклад, звучали ідеї проведення своєрідних тендерів для ГО для створення контенту і його просування та комунікації ключових меседжів політики реінтеграції.

“Я не впевнений, чи взагалі у нас є якась цільна комплексна інформаційна політика <...> але певні позитивні моменти останнім часом теж можна відзначити”. (K1R1)

“Є речі, для яких недостатньо просто меседжів. Це має бути підкріплено політикою. Тому все що стосується амністії, колаборантів, все, що стосується цього поняття, яке популізмом обросло зараз, все, що стосується якихось пільг - це винятково питання комунікації”. (I1R1)

Піднімалось і питання мовлення на прифронтові та тимчасово окуповані території. Насамперед – кодування сигналу українських телеканалів (потреба забезпечення до-

ступу та можливі рішення); телеканалу ДОМ, його діяльності й доцільності; нестачі якісного українського контенту, зокрема розважального. Більшість інформантів висловлювались дуже критично щодо наявної програмної політики телеканалу ДОМ та його контенту. Водночас, вони наголошували на необхідності подібного інструменту, націленого на тимчасово окуповані території України та ділились ідеями для нього.

“Зараз люди навіть супутникові канали українські там не дивляться, а дивляться те, що безкоштовно – російські канали. Навіть на прифронтових територіях. Ми зараз, якщо вмикаємо телевізор та під’єднуємося до супутникової тарілки, то скоріш за все ми побачимо російськомовне, російські телеканали”. (K1P1)

“Мінреінтеграції відкрило бюджетну програму про інформаційну незалежність. Там є якраз фінансування телеканалу «Дом» і фінансування інших заходів, покликаних на якраз отаку інформаційну реінтеграцію. Тому, можливо, ці кошти треба було б більш ефективно використати взявши на аутсорс організацію, яка б могла якісно формувати. Це ж конкурсна основа. Це проведення певних процедур законних – так весь світ живе”. (I14R14)

Про міжнародний вимір

Всі інформанти зауважили як основний виклик на міжнародному рівні політики реінтеграції недостатню координацію роботи всіх державних агентів та нестачу артикульованої спільної позиції, «one voice» / «одного голосу», для більшої ефективності та особливо – для протидії впливу Росії. Одночасно, позитивно характеризувалась робота МЗС. Також було окреслено проблемні моменти взаємодії з міжнародними партнерами.

“Закінчити його [цей конфлікт] можна лише зробивши для Росії умови такі, які унеможливлять її подальшу експансію і намагання втримати ці території та зруйнувати Україну або взяти її під цілковитий контроль. Мова про подальший пошук консенсусу на світовому рівні щодо неросійської зовнішньої політики, про посилення економічних санкцій стосовно Росії, про посилення політичної ізоляції і про підтримку будь-яких рухів всередині Росії, які спрямовані на зміну нинішньої тамтешньої влади”. (K1P1)

“Було б дуже непогано, якби в МЗС було створено відповідний департамент, який би опікувався питаннями, пов’язаними з інформуванням абсолютно всіх держав, незалежно від того, якої вони дотримуються позиції на засіданнях Генеральної асамблеї ООН. Працювати необхідно з усіма: переконувати, надавати об’єктивну інформацію, протидіяти пропаганді. Але я не бачу такого цілісного підходу. В цьому дуже сильно могли б допомогти громадські організації”. (K3P3)

Інформанти говорили й про нестачу ресурсів для просування власних інтересів України на міжнародній арені, пропонуючи водночас різні можливі рішення. Окремо наголошували й на важливості просування своїх наративів й термінології / мови / тезарусу для опису конфлікту й ситуацій на міжнародній арені.

“Ми маємо просувати свої наративи, свої меседжі в інформаційному полі. Звісно, що ми маємо впливати й на зміну лексики, який застосовується для опису української ситуації. Ми самі маємо визначитись стратегічно, як це має звучати. Консолідовано, з різних сторін: і медійники, і громадський сектор, і уряд пропонувати оці нові

більш коректні визначення. Це дуже важливо. Це питання і дискусії на міждержавних платформах ООН, ОБСЄ, ПАРЕ і так далі. І це й завдання для всіх, хто веде якусь там адвокаційну, інформаційну роботу з цими органами. В принципі, МЗС і частина депутатського корпусу робить це і зараз. Але я думаю, що це можна робити більш інтенсивно. Це можна робити краще. Це можна робити і з ширшим залученням експертів з громадянського суспільства. Я думаю, що зараз цей ресурс залучений недостатньо ефективно, недостатньо повно. Треба координувати зусилля всіх, хто має експертизу, хто має бажання, сили брати участь у цій роботі, щоб впливати більш ефективно". (K1P1)

Отже, підсумуємо думки інформантів щодо здобутків та недопрацювань політик реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Здобутки (переважно всі інформанти називали однакові речі):

- 1) інституційну складову: діяльність (створення та розвиток) Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій та створення посади профільного віце прем'єр-міністра, діяльність та посилення ролі Представництва Президента України в Криму, запуск Кримської платформи;
- 2) відкритіше обговорення та прийняття стратегій, законопроектів (стратегія про деокупацію Криму, обговорення законопроекту про перехідний період тощо), залучення до них громадянського суспільства;
- 3) конкретні кроки на посилення зв'язків з мешканцями ТОТ, захист їхніх інтересів та інтересів ВПО, підтримку цих категорій. Насамперед йдеться про відкриття роботи КПВВ, поліпшення інфраструктури, полегшення процедури визнання / отримання документів, розширення пільг для вступників з ТОТ (доступ до вищої освіти) тощо.

Окремо тут слід зауважити, що розвиток інфраструктури й самих прилеглих до ТОТ територій та діяльність КПВВ як «вітрини» для мешканців тимчасово окупованих територій зазначались як один з важливих та ключових моментів дієвої комунікації мешканцям ТОТ переваг життя в Україні та дієвої демонстрації того, що вони, їхні права й інтереси, є для України важливі.

"В цілому, мені здається, існування Міністерства реінтеграції – це теж перемога". (K2P2)

"Те, що більше актуалізована тематика Криму, і запроваджується Кримська платформа. Єдине, хотілось, щоб у Кримській платформі життя було далі і після Саміту. Щоб це не була одноразова акція. Потім, як здобуток, але ще також в процесі – це краще облаштування КПВВ, причому і в Донецькій/Луганській області, і в Херсоні". (I4R4)

Недопрацювання (думки щодо недопрацювань чи прорахунків політики реінтеграції були менш однотайними, проте ключові речі повторювались):

- 1) відсутність інституційної сталості й довгостроковості у плануванні;
- 2) відсутність консолідованої позиції всіх державних органів / держави, тобто фактично держави, або принаймні її недостатня артикульованість. При цьому це

зазначалась і як проблема на міжнародному рівні, і як проблема нестачі внутрішньої координації;

3) нестача експертизи та професійності людей та оргарів влади, залучених до формування й впровадження політик, нестача інформації «з місць»;

4) окремі недоопрацювання щодо конкретних політик.

“Непослідовність нашої політики. Непослідовність, яка міняється не лише після зміни господарів високих кабінетів у столиці, а тою ж політичною владою упродовж кількох років, посилаючи суперечливі, неоднозначні меседжі українському суспільству. Незрозумілі для суспільства. Так само ці ж меседжі незрозумілі для міжнародної спільноти. Для наших союзників які також, скажемо, деколи стримуючись, але достатньо конкретно вказують на непослідовність нашої політики”. (I2R2)

Думки інформантів стосовно окремих органів влади та оцінки їхньої ролі розійшлися. Насамперед, мова йде про оцінку ролі Офісу Президента, яка варіювалась від різко негативної, до позитивної.

Відповідно, виокремлювали й першочергові завдання зараз, серед яких домінували спрямовані на 1) підтримку зв'язків з мешканцями тимчасово окупованих територій, 2) відшкодування збитків, 3) документування, 4) налагодження координації та артикуляція консолідованої позиції України щодо реінтеграції та 5) ефективнішу інформаційно-культурну політику й комунікацію.

“Якнайширше інформування... Взагалі перше – це визначити, проартикулювати, що ті, хто залишився по той бік лінії зіткнення – це наші громадяни. Проартикулювати для всіх: і для тих, хто там залишився, і для тих, хто переїхав, і для тих, хто взагалі ... не стикався з досвідом конфлікту”. (I8R8)

Нарешті, інформанти також висловлювались щодо молоді як ключової цільової аудиторії для політики реінтеграції. Всі опитані експерти були тут одноголосні. Так само одноголосними були й відповіді щодо боротьби за людей як ключового завдання політик реінтеграції. Більше того, саме таке словосполучення вони самі часто вживали («боротьба за людей»).

“Зараз наша головна боротьба за молодь, за дітей, які в 1 клас пішли...” (I20R20)

“Збереження зв'язків з людьми із тимчасово окупованих територій. ... Ми кажемо про обладнання КПВВ, прифронтових територій. Ми кажемо про видачу українських документів для тих, хто народився на окупованій території, паспортних документів. Ми кажемо про доступ до освіти. Ми кажемо про інформаційну політику і те, яким чином люди на окупованих територіях могли б споживати український контент або мати до нього доступ. Ми повинні формувати образ людей в, на вільній Україні, щоб вони хотіли повернення і не дегуманізували тут людей. Але одночасно в нас складна задача: ми повинні водночас оборонятися... Просто нам фактично потрібно розмежовувати ворога. Так, що ворог не на тій території – як зазвичай в війнах, що ворог за лінією фронту, – а в нас все не так: у нас ворог там, але там ще й наші люди. Тому я думаю, що це основна стратегія”. (K2P2)

Експерти про політики реінтеграції тимчасово окупованих територій (аналіз інтерв'ю)

Про геополітику, міжнародні відносини, партнерства та Росію

49,82 % українців вважають, що варто залучати міжнародних партнерів до переговорів щодо конфлікту на Донбасі та в Криму. Тимчасом як 36,62% виступають проти їхньої участі в таких переговорах.

Абсолютна більшість респондентів – 71% – погоджуються, що тиск міжнародних організацій на Росію необхідний для повернення тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу під контроль України (60,66% – повністю згодні з цим). Лише 17,51% не згодні. Більшість (56,62%) вважає, що міжнародна ізоляція Росії сприятиме поверненню контролю України над тимчасово окупованими територіями Криму та Донбасу. Водночас чверть респондентів (26,25%) не згодна.

Більшість українців (52,1%) впевнені, що членство України в НАТО сприятиме завершенню війни України з Росією. Проте 30,83% не поділяє цієї думки. Широку підтримку – 60,13% – отримала ідея про те, що США мають долучитись до переговорного процесу з врегулювання збройного конфлікту на Сході України (а саме, Мінського процесу та Нормандського формату). Тоді як близько чверті респондентів (25,25%) цього не підтримає.

Абсолютна більшість українців вважає, що Україна вже зараз має ставити питання повернення Криму під час міжнародних переговорів: повністю в цьому впевнені 69,91%, а частково – 10,43%, що становить 80,34%. У вісім разів менше – лише 10,36% – виступають проти такої ідеї.

Більшість опитаних (45,48% абсолютно і 9,73% частково) також переконана, що було б краще, якби Україна мала ядерну зброю. Проте 25,58% з цим повністю не згодні, а 5,68% – частково.

Так само більшість (47,84%) не згодна з тим, що, попри все, економічні відносини, зокрема торгівлю, з Росією варто продовжувати; хоча 34,42% підтримують цю ідею. Також 46,81% вважають, що фінансові санкції проти окремих росіян і російських компаній сприяють закінченню війни. Тоді як близько третини респондентів – 35,75% – не згодні.

Абсолютна більшість українців (75,26%) підтримує ідею про те, що закордонним партнерам України варто примусити Росію відшкодувати Україні її збитки; з них – 63,86% повністю підтримують це. Не згодні лише 13,61% (у понад 5 разів менше).

Про воєнні сценарії

Майже половина українців впевнена (47,58%), що без військової операції Україна не зможе повернути контроль над тимчасово окупованими територіями Донбасу. При цьому 29,88% не згодні з цим, а ще 19,38% обрали варіант «І так, і ні». Респонденти в усіх макрорегіонах, окрім Сходу, погоджуються, що без військової операції Україна не зможе відновити контроль над тимчасово окупованими територіями Донбасу. Крім того, можна спостерігати чітку тенденцію. Різниця між тими, хто згоден і не згоден, така: Захід – 57,08% проти 19,67%, Північ – 53,26% і 25,24%, Київ – 41,15% і 31,65%.

Центр – 49,87% і 27,15%, тоді як на Сході – 33,12% згодні і 47,56% не згодні. На Півдні різниця між кількістю тих, хто погоджується з твердженням, та незгодними знаходиться на межі статистичної значущості: згодні 40,63% і не згодні 37,24%.

Подібними є результати щодо перспектив військової операції в Криму. Так, 42,54% цілком або частково згодні з твердженням, що без військової операції Україні не вдасться повернути контроль над тимчасово окупованими територіями Криму. Протилежну думку має третина опитаних (32,78%). Трохи більше 20% респондентів обрали альтернативу «І так, і ні». Тренд у регіональних відповідях також подібний до попереднього запитання, хоча менш виражений. Наприклад, відмінності в Києві, Центрі та Півдні статистично незначущі, а для решти регіонів розриви між тими, хто згоден і не згоден, менші. Це свідчить про те, що люди мають більше сумнівів щодо ситуації з Кримом і що відповідні сценарії менш присутні в медіадискурсі.

Про адміністративні статуси

Що стосується ідеї створення тимчасових адміністрацій після деокупації, то абсолютна більшість опитаних (68%) цілком або частково погоджуються, що такі адміністрації мають бути виключно українськими, тобто не передбачати участі міжнародних організацій. Протилежної думки дотримуються 14,4%. Ідея виключно української тимчасової адміністрації найбільше вітається на Західній Україні (74% за та 9% проти), а в Києві (59,3% і 19%) та на Сході України (61,5% і 20,6%) підтримка менш виражена.

Абсолютна більшість громадян (60,96%) підтримує ініціативу з проведення всеукраїнського референдуму щодо статусу тимчасово окупованих територій після деокупації. Майже чверть опитаних (23,39%) мають протилежну позицію з цього питання. Статистично значуща різниця між регіонами у відповідях на це питання не спостерігається.

Відповідаючи на питання щодо статусу Криму після відновлення української влади на півострові, більшість українців (55,39%) підтримали збереження автономної республіки (як до окупації). П'ята частина опитаних (21,44%) обрала варіант кримськотатарської автономії. Тим часом опція «Звичайна область без особливого статусу» отримала майже 17%. Важливо, що лише 1,14% опитаних вважають, що Крим не повернуть до України. В усіх регіонах України більшість погоджується, що після відновлення контролю України в Криму статус півострова має бути таким, як до окупації: Схід – 62,2%, Південь – 62,2%, Центр – 56,1%, Північ – 53,8%, Захід – 49,6%, Київ – 46,8%. Цифри для другої популярної альтернативи – кримськотатарської автономії: Північ – 26,1%, Київ – 25%, Захід – 24,5%, Південь – 19,6%, Схід – 12,8%.

Ідею окремого представництва (квот) для кримських татар в парламенті Автономної Республіки Крим після деокупації підтримує понад 60% опитаних, тимчасом як 16,8% не поділяють цієї позиції. Майже така ж кількість респондентів (15,03%) обрали серединний варіант «І так, і ні». Регіональні тенденції тут можна порівняти з багатьма іншими нашими питаннями: найбільша підтримка на Заході та Києві і порівняно менша – на Півдні та Сході.

Особливий порядок місцевого самоврядування для ОРДЛО після деокупації підтримує трохи більше половини опитаних – 50,81%. Чверть респондентів (25,01%) виступають проти такої ініціативи; майже п'ята частина (19,15%) обрала серединну позицію. Важливо зазначити, що респондентам не пояснювались характеристики цього особливого порядку, тому ми не можемо знати, що саме респонденти мали на увазі, коли обирали ту чи ту альтернативу.

На думку абсолютної більшості населення (52,8 %), зазначена у Мінських домовленостях “народна міліція” в окремих районах Донецької і Луганської областей може бути створена, ЛИШЕ якщо буде патрулювати разом з Національною гвардією України. Значна частка респондентів – 34,53 % – вважає, що ця міліція не може бути створена за жодних умов. Лише 6 % опитаних допускають діяльність такої поліції без додаткового залучення українських силових структур.

Про інформаційну та культурну політику

73 % респондентів цілком або частково згодні з твердженням, що Україна має сприяти розвитку кримськотатарської ідентичності, мови та культури. Натомість лише 12,85 % проти такого сприяння. Підтримка цієї тези є одностайною в усіх регіонах. Дещо більшою є на Заході (82,9%), у Києві та Центрі (обидва – 73,9%). Порівняно найнижча підтримка, хоча й все ще переважна, на Сході – 62,6%.

Ми також поставили ряд запитань щодо споживання інформації. Так, 40 % опитаних згодні, що часто (кілька разів на тиждень) бачать новини чи програми про Крим. Така ж кількість НЕ погодилась з цим твердженням. Тимчасом як на Західній Україні, на Півночі та в Центрі більшість опитаних погоджується, що часто (кілька разів на тиждень) бачить новини чи програми про Крим, то в Києві, на Півдні та Сході України ситуація відмінна: більшість не погоджується з твердженням.

Що стосується ставлення до отримання інформації про події в Україні з російських ЗМІ, то абсолютна більшість респондентів (62,1 %) вважає це неприйнятним. Натомість протилежну думку поділяє близько чверті опитаних. Респонденти в усіх регіонах погоджуються, що отримувати інформацію про події в Україні з російських ЗМІ неприпустимо. Водночас наявні деякі регіональні відмінності: якщо на Заході та в Києві різниця між тими, хто вважає це прийнятним, і тими, хто вважає інакше, майже в три рази, то на Сході та Півдні – лише в третину.

Інше питання стосувалось російських розважальних програм. Переважна більшість (45,79 %) громадян НЕ вважає, що дивитись та слухати розважальні програми російських ЗМІ є прийнятним. Тим не менш, 37,25 % мають відмінну позицію. Існують також регіональні відмінності в рівні згоди/незгоди з твердженням «Дивитись та слухати розважальні програми російських ЗМІ є прийнятним». У Києві, на Заході та Півночі України переважають незгодні. На Півдні та Сході України домінують ті, хто погоджується, що «дивитися такі програми прийнятно». У Центрі України різниця між кількістю тих, хто погоджується, і тих, хто не згоден, є статистично незначущою.

Абсолютна більшість опитаних (68,8 %) підтримує тезу про те, що потрібно створювати більше мистецьких творів (фільмів, книжок, серіалів) про події на Донбасі та в Криму, пов'язані з окупацією. Водночас майже 15 % не підтримують цієї ідеї. Люди в усіх регіонах України сходяться на думці, що необхідно створювати більше мистецьких творів (фільмів, книг, серіалів) про події на Донбасі та в Криму, пов'язані з окупацією, хоча підтримка є більш виразною на Заході та Півночі України, ніж на Сході і Півдні. Тим не менш, в усіх регіонах з цим твердженням погоджуються більше половини респондентів.

Майже половина опитаних (47,82 %) цілком або частково згодна, що потрібно активніше створювати й поширювати комп'ютерні ігри, що розповідали б правду про окупацію Криму та Донбасу. Третина (34,46 %) опитаних не підтримують такої ініціативи. Лише серед респондентів зі Сходу України переважають незгодні з цим твердженням.

Серед респондентів із Півдня різниця між тими, хто погоджується, і хто не згоден, не є статистично значущою.

Більше того, майже половина респондентів (47,35 %) вважає, що Україна має створювати російськомовні медіапродукти (передачі, фільми, ток-шоу, книжки тощо) для тимчасово окупованих територій. 34 % не підтримують таких заходів. Також щодо цього твердження спостерігаються суттєві відмінності між регіонами. Майже в усіх регіонах більшість погоджується, що таке виробництво російськомовної медіапродукції необхідно: Схід (62,40% проти 22,05%), Південь (62,32% проти 19,63%), Київ (50,35% проти 29,60%), Центр (47,70% проти 32,90%) і Північ (43,54% проти 33,12%). Лише на Заході України більшість респондентів не згодні (29,21% згодних проти 53,96% незгодних).

Більшість громадян (43,94 %) згодні, що протягом перехідного періоду після деокупації не варто форсувати заходи з декомунізації на тимчасово окупованій території Криму та Донбасу. Натомість чверть респондентів (24,95 %) поділяють протилежну позицію. Окрім цього, існує також регіональна тенденція, подібна до вже згаданих, щодо підтримки цього твердження: Південь (52,84% згодні і не згодні 17,41%), Схід (52,25% і 19,37%), Київ (45,28% і 27,93%), Центр (46,39% і 22,33%) і Північ (39,34 і 25,06%). Захід – єдиний регіон, де переважають незгодні: таких там 35,14%, тимчасом як згодних 32,58%. Проте варто зазначити, що ця різниця насправді не є статистично значимою для регіонального порівняння.

Про зв'язки з мешканцями тимчасово окупованих територій України

Понад половина респондентів (52,79%) погоджується, що Україні необхідно відновити економічні зв'язки з окупованими територіями Донецької та Луганської областей. Третина (33%) виступає проти. Відновлення економічних зав'язків з окупованим Кримом підтримують 50,43%, проти – 37,36%. У Києві різниця між прихильниками та противниками відновлення економічних зав'язків з Донбасом статистично незначуща (43,41% проти і 40,81% за), а щодо Криму різниця складає майже 20%, і домінують опоненти (53,49% проти і 34,87% за). Майже така ж ситуація і на Заході країни: незначна різниця щодо Донбасу (41,26% проти, 44,55% за) та незгода з відновленням економічних зав'язків з Кримом (54,74% проти, 45,74% за). Цікаво відзначити, що на Півночі більшість виступає за відновлення економічних зав'язків як з Донбасом (49,34% за і 35,77% проти), так і з Кримом (48,03% за і 42,05% проти). Результати в Центрі схожі: щодо Донбасу 52,03% за і 31,91% проти; щодо Криму 49,53% за і 35,45% проти. На Півдні та Сході України розрив у кількості прихильників і противників значно помітніший і прихильників майже в два-три рази більше. Щодо відновлення економічних зав'язків з Донбасом – на Півдні 63,38% за і 22,94% проти, на Сході 66,07% і 24,1%. Щодо Криму: на Півдні трохи менше прихильників – 60% за і 27,06% проти, а на Сході – 63,55% за та 24,93% проти.

Абсолютна більшість (61,34 %, з яких 46,06 % цілком) підтримує відновлення пасажирського транспортного сполучення України з окупованими територіями Донецької та Луганської областей. Чверть респондентів (26,55 %) з цим не погоджується. Так само 60,67 % погоджуються з тим, що Україна має відновити пасажирське транспортне сполучення з окупованим Кримом, проти цієї ідеї виступає близько чверті (27,31%) опитаних. Усі регіони однотайно підтримують відновлення пасажирського транспортного сполучення як з окупованими територіями Донецької та Луганської областей, так і з окупованим Кримом. Не дивно, що рівень такої підтримки відносно менший у Києві, на Заході та

Півночі і більший на Півдні та Сході, хоча різниця між прихильниками та противниками становить щонайменше 15%.

Щодо відновлення водопостачання до Криму думка респондентів розділилися. З твердженням «НЕ можна відновлювати постачання води у Крим» не погодилися 46 %, підтримали – 40,14 %, а 11,27 % обрали варіант «і так, і ні». Також можемо спостерігати регіональні відмінності щодо цього питання. На Півночі та в Центрі різниця між прихильниками та противниками статистично незначуща. У Києві та на Заході переважають противники відновлення водопостачання: 53,2% та 50,65% проти 32,53% та 36,79% відповідно. Натомість, на Півдні та Сході України більшість підтримує відновлення водопостачання до окупованого Криму: 57,02% та 63,16% проти 29,89% та 24,96% відповідно.

Абсолютна більшість (56,53 %) погоджується, що після деокупації на території всієї Донецької та Луганської областей варто запровадити особливі умови для оподаткування та інвестування задля подолання економічних наслідків окупації. Проте 17,92 % не згодні з такими заходами. Усі регіони одноголосно підтримують таку політику з порівнюваними результатами: 52-57 % за і близько 17 % проти.

Абсолютна більшість (65,44 %) підтримує ідею, що Україні слід надавати фінансову підтримку постраждалим внаслідок окупації підприємствам і бізнесу. Близько 15% – проти таких заходів. Регіональних відмінностей у рівнях підтримки немає.

Більшість респондентів (46,04 %) виступає проти того, щоб Україна (після деокупації) виплачувала компенсації за зруйноване внаслідок бойових дій майно громадян. Тоді як 35,35% за такі відшкодування. Лише на Сході (55,35 % проти 26,51 %) та Півдні (43,71 % проти 35,25 %) України більшість респондентів погоджуються, що Україна має виплатити компенсацію за майно громадян, зруйноване в результаті бойових дій. В усіх інших регіонах переважають опоненти: на Півночі (33 % за і 49,07 % проти), у Києві (30,23 % за і 53,08 % проти), а на Заході (26,01 % за і 57,21 % проти).

Абсолютна більшість впевнена (86,49 %, при 78,54 % – повністю), що Росія після деокупації має виплатити громадянам України компенсації за зруйноване внаслідок бойових дій майно. Лише близько 5 % не згодні з цим. Регіональних відмінностей у підтримці цієї ідеї не спостерігається.

Також абсолютна більшість респондентів (69,7 %) погоджується, що після деокупації українська влада має сприяти, зокрема й фінансово, поверненню внутрішньо переміщених осіб на тимчасово окуповані території. Протилежної думки дотримуються лише 7,49 % опитаних. Регіональні відмінності у підтримці цієї ідеї також відсутні.

Про освіту

Абсолютна більшість (56,02 %) підтримує позицію, що Україна має визнати всі документи про середню освіту, видані на тимчасово окупованих територіях Криму та Донбасу протягом окупації. Водночас респондентів, які висловились проти цього, вдвічі менше (27,47 %). Крім того, 51,67 % підтримують те, що Україна має визнати всі документи про вищу освіту, видані на тимчасово окупованих територіях Криму та Донбасу протягом окупації. Протилежної думки дотримуються 32,06 %.

Більшість респондентів у всіх регіонах України погодилися з необхідністю визнання атестатів про середню освіту. Не дивно, що підтримка на Сході та Півдні України більша

(70,42% і 66,39% проти 15,56% і 18,68%). На Заході України (48,04% за та 36,02% проти) та в Києві (49,98% за та 32,84% проти) підтримка відносно найменша.

Порівняно з попереднім запитанням, існує більше регіональних відмінностей у підтримці політики щодо визнання документів про вищу освіту (університети / коледжі). У Києві більшість проти визнання (39,33 % за та 44,84 % проти). На Півночі різниця на користь визнання складає майже 8 % (43,94 % за і 36,08 % проти), а на Заході – близько 16 % (45,81 % за і 39,39 % проти). У Центрі це 50,3 % прихильників та 31,81 % противників. Очікувано, на Півдні та Сході України майже втричі більше прихильників порівняно з противниками: 62,67 % та 65,88 % проти 23,1 % та 19,29 % відповідно.

Більше половини респондентів (59,57%) погоджується, що після деокупації абітурієнти з непідконтрольних територій (ТОТ) повинні мати переваги при вступі до українських закладів вищої освіти протягом перехідного періоду. Проти цього – втричі менше (20,9%). Українці в усіх регіонах однак підтримують таку політику. Немає регіону, де співвідношення прихильників і опонентів було б менше ніж удвічі на користь першого (Київ), а в більшості регіонів навіть більше.

Про діалог

Абсолютна більшість упевнена (85,3 %, при цьому абсолютно впевнені – 69,61 %), що діалог із пересічними мешканцями тимчасово окупованих територій потрібно налагоджувати вже зараз. Лише 6,02 % не згодні. В усіх регіонах України існує переважна і однак підтримка такого діалогу.

Про амністію та перехідне правосуддя

Більшість респондентів (41,94 %) підтримує твердження, що під амністію підпадуть усі колишні члени незаконних збройних формувань так званих "ЛНР/ДНР", хто НЕ вчинив тяжких злочинів. Проти цього виступають 36,22 %, що робить громадську думку з цього приводу невизначеною. Лише в Києві та на Заході України відсоток тих, хто не погоджується з твердженням, більший за тих, хто погоджується: 41,15 % проти 32,28 % та 44,77 % проти 33,43 % відповідно. На Півночі різниця статистично незначуща: проти – 38,42 % і за – 40,29 %. В усіх інших регіонах співвідношення протилежне, і переважають прихильники: на Сході згодні 53,29 % і не згодні 25,49 %, на Півдні – 48,49 % і 30,07 %, а в Центрі – 43,42 % і 35,28 %.

Думки щодо звільнення від відповідальності членів незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», які НЕ вчинили тяжких злочинів (катувань, взяття заручників, вбивства або поранення цивільних чи військовополонених), розділяються: підтримують цю ідею 41,54 %, тимчасом як 36,06 % – проти. Не дивно, що існують подібні регіональні відмінності та тенденції, що й у попередньому питанні.

45,26 % погоджуються, що мешканців тимчасово окупованих територій, які отримали російський паспорт і брали участь у збройному конфлікті на Донбасі, але не вчинили тяжких злочинів, слід амністувати. Водночас близько чверті (24,03 %) обрали альтернативу «і так, і ні», а ще 28,58 % не згодні з цим. У цьому питанні співвідношення тих, хто погоджується, і тих, хто не згоден, є на користь перших у всіх регіонах, хоча в Києві та на Заході воно не є статистично значущим і майже третина відповідей йде на кожен із варіантів. На Півночі та в Центрі тих, хто погоджується, приблизно на 10 % більше

(близько 44 % проти 30 %). На Півдні різниця становить 52,95 % проти 21,07 %. Нарешті, на Сході розрив ще більший – згодні 59,41% і не згодні 16%.

Абсолютна більшість українців (73,45 %) погоджується, що всі, хто належав до незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», мають нести відповідальність. Навіть більше, повністю згодні 58,81 %. Лише 11,59 % не згодні. Усі регіони однотайно підтримують цю політику. Найвищий рівень підтримки в Києві (79,05 % проти 8,02 %), а на Півночі, Заході і в Центрі результати є близькими та порівнюваними. Відносно менша підтримка на Півдні (67,89 % проти 14,97 %) та на Сході (57,44 % проти 18,07 %). Тим не менш, ті, хто підтримує відповідальність членів незаконних збройних формувань, складають значну більшість.

Абсолютна більшість респондентів (77,18 %, серед яких 65,30 % – повністю) підтримує ідею, що громадяни Росії, які брали участь у збройному конфлікті на Донбасі, повинні нести відповідальність та не підлягають амністії. Протилежної думки дотримуються лише 10,83 %. Така підтримка є однотайною в усіх регіонах України. Найбільший рівень підтримки цієї ідеї у Києві (83,90 % проти 4,47 %), а найменший – на Сході (64,16 % проти 14,07%). Хоча навіть на Сході співвідношення згоден/незгодний становить 50% і означає переважну підтримку такого заходу.

Більшість українців – майже половина, 48,57 % – погоджуються, що необхідно розробити програми з працевлаштування в цивільному секторі для колишніх членів незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», які підлягають амністії. У два рази менше – 24,55 % не згодні з такими заходами; ще 23,35 % ні згодні, ні не згодні. У всіх регіонах більшість респондентів погоджуються з такою політикою. Не дивно, що на Сході та Півдні України підтримка більша, ніж на Заході та в Центрі. Тим не менш, різниця на користь таких програм працевлаштування значуща і становить понад 13 % навіть на Заході.

Крім того, більше половини респондентів (54,19 %) погоджується, що для колишніх членів незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР» необхідно створювати спеціальні програми, спрямовані на повернення до цивільного життя, зокрема освітні та психосоціальні. Четверта частина – 26,11 % – проти, а ще 16,36 % – обрали опцію «і так, і ні». У середньому близько половини респондентів у кожному регіоні підтримують ідею таких програм, близько 30 % не погоджуються. Тим не менш, підтримка дещо більш помітна на Сході та Півдні, де співвідношення складає 61 % тих, хто погоджується, і 16-21 % незгодних.

Щодо фінансування таких програм, 40,67 % підтримують твердження, що спеціальні програми, спрямовані на повернення до цивільного життя колишніх членів незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», мають фінансуватись за кошти міжнародних партнерів України. Проте третина респондентів (34,43 %) висловлюють протилежну думку. Тільки на Заході України більшість респондентів не погоджуються з тим, що такі програми мають фінансуватись міжнародними донорами.

Вирішальна більшість (60,13 %) впевнена, що спеціальні програми, спрямовані на повернення до цивільного життя колишніх членів незаконних збройних формувань так званих «ЛНР/ДНР», мають фінансуватись за кошти Росії. Проти цього втричі менше (20,14 %). Підтримка цієї ідеї є однотайною в усіх регіонах України. Навіть на Сході різниця між відповідями згоден / не згоден становить 20 %.

Про діалог

Більшість – майже половина респондентів (47,84 %) – стверджує, що не готова брати участь у місцевих спільних зустрічах за круглим столом з колишніми учасниками незаконних збройних формувань «ЛНР/ДНР» для вирішення конкретних питань. І все ж більше третини (35,54 %) вважають, що їм це під силу. Тож респонденти в усіх регіонах переважно проти діалогу та «спільних круглих столів» з колишніми учасниками незаконних збройних формувань «ЛНР/ДНР». Найрадикальнішим є Київ (56,19 % проти та 25,03 % за). Проте навіть на Сході та Півдні, де відмінності найменші, вони все ще статистично значущі (44 % проти, 39,5 % за).

Про люстрацію та відповідальність

Абсолютна більшість (71,2 %) українців згодні з тим, що всі громадяни України на тимчасово окупованих територіях, які отримали російський паспорт, тобто російське громадянство, повинні відмовитися від нього після деокупації. Більше того, 63 % абсолютно згодні з цим. При цьому 15,5 % виступають проти. Регіональні розподіли відповідей на це запитання подібні до попередніх. З таким підходом погоджуються понад 55 % у кожному регіоні: від 57,2 % на Сході та 61,9 % на Півдні до 74,8 % на Півночі та 80,4 % на Заході. Так само кількість опонентів коливалася від 24,2 % на Сході та 20,3 % на Півдні до 15 % на Півночі та 9,5 % на Заході.

Так само абсолютна більшість (66,1 %, з яких цілком – 52,3 %) підтримує ідею, що Україні варто накладати санкції на іноземців, які незаконно переселились на тимчасово окуповані території Криму, Донецької та Луганської областей. Проти цього виступають лише 16,2 %. Рівень підтримки порівняно вищий на Заході, Центрі, Півночі і Києві та менший на Сході і Півдні, хоча там все одно понад 50 % підтримують введення таких санкцій.

Абсолютна більшість респондентів (58,8 %) погоджується з тим, що Україна має організувати програми з працевлаштування для тих, хто підпадатиме під люстрацію після деокупації, щоб уникнути проблеми безробіття. Проти цього заходу виступають 17,65 %. Хоча в усіх регіонах України більшість підтримує запровадження подібних програм, на Сході та Півдні рівень підтримки значно більший: там у п'ять-шість разів більше прихильників, ніж противників, а в решті регіонів різниця в два-три рази.

Абсолютна більшість респондентів (69,3 %, з яких цілком 53,3 %) підтримують те, що після деокупації вчителі, які працювали у школах на тимчасово окупованих територіях, мають проходити додаткові перевірки. З іншого боку, 18 % висловлюються проти таких заходів. Більше половини респондентів у всіх регіонах підтримують цю ідею. Не дивно, що найнижча підтримка на Сході та Півдні: 53,1 % і 58,3 % за та 32 % і 27,2 % проти.

Переважну підтримку (74,2 %) має думка про те, що після деокупації працівники ЗМІ так званих «ЛНР/ДНР» мають нести відповідальність. Більше того, з цим цілком згодні 59,6 %, а протилежну думку висловлюють лише 12,1 %. Прихильників такого заходу вдвічі більше серед респондентів зі Сходу, втричі більше – на Півдні, у сім-вісім разів більше в решті регіонів. Як не дивно, але менше людей, хоча й більше половини (56,9 %), впевнені, що після деокупації відповідальність має нести лише керівництво ЗМІ так званих «ЛНР/ДНР». 26,45 % не згодні з цим твердженням. У Києві та на Сході менше підтримують твердження, що відповідальність після деокупації має нести лише керівництво ЗМІ так званих «ЛНР/ДНР», ніж респонденти в інших регіонах.

Абсолютна більшість українців – понад дві третини (70,7 %) – схвалює, що після деокупації керівники середньої ланки комунальних підприємств (наприклад, водоканалу, транспортних підприємств, електромереж, лікарень) та місцевих адміністрацій мають пройти додаткові перевірки. Більше половини (51,4 %) – цілком схвалюють такі заходи, проти – лише 16,7 %. Знову ж таки, найнижча підтримка на Сході та Півдні: 54,7 % і 64,6 % за та 29,8% і 21,3% проти відповідно.

Також більшість респондентів (68,3 %) підтримує твердження про те, що після деокупації Донбасу не варто дозволяти працювати на державній службі в Україні людям, які працювали в місцевих адміністраціях так званих «ЛНР/ДНР». З них 55,1 % повністю погоджуються з цим і лише 15,6 % дотримуються протилежних поглядів. Цей підхід має рішучу підтримку в усіх регіонах, хоча й різною мірою. На Заході – 78,2 % за і 9,4 % проти, На Півночі та Центрі – 71 % за і 13 % проти, у Києві 64,7 % за і 10,7 % проти. Нарешті, порівняно нижчі рівні підтримки на Півдні – 60 % за та 22,2 % проти, а на Сході – 54,8% за та 28,5% проти (хоча різниця все одно в два рази).

Так само, 67,8 % погоджуються, що після деокупації Криму людям, що працювали в окупаційних місцевих адміністраціях не варто дозволяти працювати на державній службі в Україні. Крім того, з цим повністю згодні 54,5 %, проти – лише 15,8 %. Регіональні тенденції та результати для цього питання дуже схожі на попереднє питання щодо Донбасу.

Загалом у питанні люстрації спостерігається загальна тенденція, що рівень підтримки таких заходів є нижчим на Півдні та Сході України порівняно з рештою регіонів України.

Про вибори

Абсолютна більшість респондентів (54,24 %) погоджується, що вибори до місцевих органів влади можуть відбутися не раніше, ніж через п'ять років після деокупації. Трохи більше 20 % не згодні, 20 % не впевнені.

Більше того, майже дві третини українців (65,18 %) впевнені, що право жителів тимчасово окупованих територій балотуватися до Верховної Ради України варто обмежити на певний строк. Проти таких обмежень виступають близько 20 %, з яких 14 % абсолютно. Водночас українці неоднозначно ставляться до питання щодо можливих обмежень права голосувати на президентських та парламентських виборах для жителів тимчасово окупованих територій. Якщо 51,49 % вважають, що це має бути «таким самим, як і для всіх інших громадян України, тобто не обмежуватись», ще 46,45 % вважають, що воно має бути «обмеженим на певний термін».

Глибинне дослідження громадської думки: аналіз фокус-груп

Цей огляд підсумовує дискусію з двадцяти (20) фокус-груп з представниками цільових аудиторій: ВПО, мешканці цільових регіонів, ВПО з числа студентів та випускників університетів, люди, які часто перетинали лінію розмежування тощо. Усі дискусії відбувалися за одним і тим же гайдом. Їх тривалість сягала від 40 до більш, ніж 100 хвилин.

Про розуміння понять

Протягом дискусій став очевидним брак артикульованості понять, пов'язаних з політиками реінтеграції, на рівні публічного та медійного дискурсів. Люди оперували радше «словниковими» визначеннями, а не їхніми конкретними значеннями, що передбачаються цими політиками. Наприклад, перехідний період визначався як період між однією та іншою державою, а реінтеграція – як збирання чогось, що було колись зламане. Також було багато плутанини щодо «особливого статусу». Учасники зазначали, що самі «вони не відчувають» політик реінтеграції.

«Для меня реинтеграция – это объединение чего-то, что когда-то распалось».
(Донецька обл., жінка)

«Я помню, что переходной период – когда все переехали и были у нас сложности с документами. Именно этот период называли переходным и им объясняли все проблемы». (Львівська обл., чоловік)

З іншого боку, слова/поняття, пов'язані з перехідним правосуддям викликали більш гарячу дискусію. Більшість людей артикулювали скоріше позицію непростення у питаннях амністії та правосуддя. Проте були і протилежні думки, які превалювали у декількох фокус-групах. Стосовно люстрації був загальний консенсус, що її слід застосовувати лише до вищого рівня/керівництва окупаційних адміністрацій і ніколи до «звичайних людей», особливо до лікарів чи вчителів. Справедливість розумілася головно як відплата і згідно з принципом «на рівних/загальних» засадах.

«Ті люди, звичайно, які брали участь безпосередньо у військових діях, вчиняли військові злочини, були причетні до захоплення влади, цього перевороту. Звичайно що вони є злочинцями і до них не може бути застосована ніяка амністія. І я вважаю, що люди які знаходяться при владі, скажімо так, там, на них також не може бути розповсюджена ця амністія, тому що вони пропагандують відділення цих територій – Криму і Донбасу від України, і вчиняють незаконні злочинні дії. А люди які цивільні – вони не винні, я вважаю. До них повинна бути застосована амністія». (Донецька обл., жінка)

Напевно, найважче було обговорювати поняття примирення. Українською мовою воно буквально означає «укласти мир» і тому має дещо іншу конотацію порівняно з англійським словом «reconciliation». Деякі люди підкреслювали, що попри готовність слухати і толерувати, вони можуть бути не готовими «укласти мир».

«Возможно кто-то между собой помирится, но из разряда близких родственников. Те, кто кого-то потерял, те никакого примирения не достигнут». (Донецька обл., жінка)

Про ставлення до ВПО

Більше половини фокус-груп повністю склалися з ВПО або мали серед них деяких учасників. У зв'язку з цим люди поділилися багатьма особистими історіями та досвідом, особливо з часу їх переїзду до «вільної України». Ці історії містили як позитивні приклади різного роду (державних та неурядових) заходів та ініціатив з підтримки ВПО, так і негативний досвід. Міжнародні/недержавні програми отримали кращі відгуки. Учасники відзначили, що в порівнянні з попередніми/ранніми роками, зараз програм підтримки менше. Загалом фокус-групи за участі ВПО мали досить прагматичну та матеріалістичну манеру обговорення порівняно з іншими.

«И от нас просто отмахнулись вот этими несчастными копейками. Честно говоря, гораздо больше помогли международные фонды, когда они объявляли о своих каких-то программах. Мы выигрывали гранты на открытие предпринимательства. Это классно, когда тебе дают стартовый капитал. Пускай несколько тысяч долларов, но это достаточно, чтобы начать малый бизнес». (Львівська обл., жінка)

Говорячи про поточні проблеми та виклики, учасники зазначили: 1) проблеми з житлом та доступними програмами підтримки як найбільш нагальні; 2) необхідність більшої кількості програм, спрямованих на працевлаштування та освіту (у тому числі для отримання нової кваліфікації для старших людей); 3) відсутність інформації та неефективна комунікація щодо доступних програм підтримки ВПО.

Багато учасників серед ВПО згадували випадки дискримінації/стигматизації, в яких вони були свідками або суб'єктами. Хоча фокус-групи не допускають узагальнень, у нашому дослідженні учасники з Донбасу повідомляли більше про такі випадки, в той час як ВПО з Криму частіше говорили, що стикалися лише з позитивним ставленням. Однак тут потрібні додаткові дослідження.

Думки щодо питання, чи підтримували люди зв'язок із ТОТ, були різними. В основному це стосувалося тих, у кого там проживали члени родини. Близько двох третин учасників серед ВПО сказали, що не повернуться після деокупації. Проте необхідно зазначити, що були люди, які сказали, що вони розглянуть можливість повернення, щоб зробити свій вклад у реінтеграцію після деокупації.

«Мы назад уже не вернёмся. Мы уже тут привыкли. У нас тут уже и работа, и хозяйство». (Донецька обл., жінка)

«После деокупации, естественно, я планирую. Придется возвращаться и возвращать Крым в правовое поле, в культурное поле Украины». (Херсонська обл., чоловік)

Про ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій України

Більшість учасників співчували жителям тимчасово окупованих територій України. Ті, хто з ними спілкувався (друзі, родичі), часто зауважували, що багато людей там просто

не можуть переїхати з різних причин і неохоче там живуть. І все-таки деяка стигматизація могла відчуватися, навіть якщо вона не була артикульована. Учасники відзначили різні труднощі проживання там (на ТОТ): різноманітні репресивні заходи (Wi-Fi за паспортом/посвідченням особи, цензурований Інтернет, комендантські години), тяжка ситуація з медичною системою тощо. Часто згадували про необхідність підтримки цих людей, допомагаючи в отриманні українських документів, оскільки вони «такі самі громадяни України, як і ми». Також обговорювалися проблеми з перетином лінії зіткнення, зокрема після того як КПВВ були майже повністю закриті окупаційною владою доводиться їздити через Росію.

«Я считаю, конечно, надо упростить процедуру выдачи любых документов. На данный момент, конечно, упростить проезд туда-сюда». (Луганська обл., чоловік)

Про інформаційні, культурні та комунікаційні аспекти політик реінтеграції

Більшість учасників прямо сказали, що втомилися від новин і намагаються їх не дивитися або не читати. Проте вони продемонстрували достатній рівень залученості до детального обговорення питань. Учасники низької думки про інформаційну та комунікаційну політики України: вони вважають їх слабкими, не здатними протистояти російським впливам у сфері медіа. Наприклад, багато хто вказував на кодування супутникового сигналу та на те, як це призвело до втрати людьми на ТОТ доступу до українських каналів («Вони зараз дивляться російське телебачення»). Так само багато хто відзначав, що для них особисто кодування також було проблемою.

«И вообще считаю, что даже если бы спокойно работали украинские каналы на той территории, то информация, которую дает государство насчёт тех территорий, насчёт тех людей – она вообще никакая. Нет информации о какбы поддержке государства для них, в том плане, что там “Мы про вас не забыли”, “Мы стараемся решить эту проблему”». (Луганська обл., чоловік)

Учасники (досить часто) вказували на необхідність (контр)пропаганди, спрямованої на ТОТ, а також на необхідність застосування більш диференційованого підходу: в основному для використання м'якої сили й сили соціальних медіа та ширшого використання цифрових платформ (YouTube). Якщо говорити про телеканал «ДОМ», то більшість про нього навіть не чули.

Щодо практик комеморації, люди підтримували думку, що «нових українських героїв» треба визнавати та пам'ятати. Майже в кожній групі учасники також сказали, що має бути більше меморіалів простим людям та некомбатантам/цивільним жертвам. Щодо питання декомунізації, учасники поставилися до нього насторожено і не вважали за нагальне.

«В каждом городе есть свои герои, именами которых можно назвать улицы, дни памяти устраивать...». (Луганська обл., чоловік)

Бачення майбутнього

Чіткого бачення немає. Наприклад, люди одночасно казали, що не можуть передбачити результатів реінтеграції, але потім були готові обговорити деталі цього процесу та майбутнє через 5 або 10 років. Деокупацію Криму вважали менш реалістичною або більш віддаленою в майбутньому та проблематичнішою, ніж деокупація Донбасу. Усі учасники були впевнені, що «Росії не дуже потрібен Донбас», на відміну від Криму.

«Мені здається, що Крим важче повернути, і я просто не бачу сценаріїв». (Донецька обл. чоловік)

«За Крым даже не хочу говорить, это нереально». (Херсонська обл., чоловік)

Учасники також були радше скептичними щодо процесу примирення.

Висновки

З 2014 року українські органи влади проробили значну роботу за напрямом реінтеграції. З одного боку, було закладено її інституційної основи: розроблена суттєва нормативно-правова база (від стратегічних документів до порядків і положень) та налагоджена робота ключових відповідальних органів (від профільного міністерства до спеціального підрозділу в Офісі Генерального прокурора). З іншого, вдалося досягти результатів у підтримці внутрішньо переміщених осіб: їм надано можливість голосувати на місцевих виборах, створені програми з купівлі житла, запроваджено пільгові умови вступу до закладів вищої освіти тощо. Не менш важливою складовою діяльності держави є обговорення чутливих питань реінтеграції (особливо в частині перехідного правосуддя) з експертним середовищем та громадянським суспільством. Слід наголосити і те, що окремі питання реінтеграції тимчасово окупованих територій України все краще артикулюються у медіа та публічному дискурсі, наслідком чого, зокрема, стає порівняно менший відсоток тих, хто обирає опцію «важко сказати», відповідаю на відповідні питання в опитуваннях громадської думки в 2021 році порівняно з 2019.

Разом з тим, політика реінтеграції є комплексною, а тому потребує врегулювання великої кількості питань і, відповідно, подальших кроків та рішень, серед яких:

- **акцент на «боротьбі за людей» як засадничому принципі і ядрі політики реінтеграції тимчасово окупованих територій.** Це включає як перехідне правосуддя, так і заходи на підтримку внутрішньо переміщених осіб та молоді з тимчасово окупованих територій, питання відшкодування втраченого майна та збитків. Громадяни України, які живуть зараз на ТОТ, мають відчувати, що про них не забули, що держава наскільки це є можливо піклується про них і захищає їхні права, що вони важливі для України.
- **дотримання принципів доказовості політики.** Тобто розробка всіх законопроектів і політик має відбуватись за участі профільних організацій та експертів, на основі актуальних даних опитувань та досліджень і з урахуванням міжнародного досвіду, зокрема негативного. Також важливо поєднувати якісні та кількісні методи, щоб отримати деталізовані та всебічні результати. Поза тим, громадська думка щодо певних тем чи політик не має обов'язково бути дороговказом, проте радше симптомом для діагнозу, яким мають враховувати ті, хто створює і формулює політики.
- **врахування як довгострокових цілей та державних / національних інтересів, так і громадської думки** про розробці політик. Потрібно не загравати з населенням, підживлюючи популістичні настрої, а вибудовувати ефективну комунікаційну політику, особливо щодо таких чутливих питань перехідного правосуддя як амністія, люстрація та загалом відповідальність за свої дії тощо.
- **критичний аналіз міжнародного досвіду.** Міжнародний досвід важливо розуміти не як готові рішення і зразкові сценарії, що можуть бути запозичені, а як набір певних інструментів та заходів, які мають бути критично проаналізовані та застосовані з урахуванням особливостей нашого контексту. Потрібно зосереджувати увагу не тільки на кращих практиках, але й аналізувати невдачі.
- **ухвалення стратегічних документів щодо реінтеграції.** Насамперед, це рамковий законопроект «Про засади державної політики перехідного періоду»,

Стратегії щодо реінтеграції та інформаційної політики щодо тимчасово окупованих територій на періоди до 2025 року та Плани заходів на їх реалізацію, Стратегія інформаційної безпеки, Стратегія зовнішньої політики, нормативна база для врегулювання питань щодо власності на тимчасово окупованих територіях. Важливою є й ратифікація Римського статуту.

- **підвищення рівня координації між різними державними органами**, які здійснюють підготовку програмних документів щодо політики реінтеграції. Це включає й активізацію та координацію зусиль усіх державних інституцій щодо усунення суперечностей в наявних нормативно-процесуальних актах.
- **співпраця з громадянським суспільством**. Потрібне ширше залучення громадянського суспільства до робочих груп та експертних обговорень розробки політик і законів, пов'язаних з реінтеграцією. При цьому, саме громадські та правозахисні організації систематично формують порядок денний щодо розробки політик реінтеграції, актуалізуючи ті чи інші питання захисту прав і свобод, та є джерелом постійної конструктивної критики для влади.
- **посилення та завершення вже розпочатих інституційних реформ**. Насамперед, це реформи децентралізації, правоохоронних і судових органів, посилення обороноздатності. Успішні та наочні інституційні реформи є додатковим аргументом для України в процесі реінтеграції та «боротьби за людей» з тимчасово окупованих територій.

Рекомендації щодо політик реінтеграції тимчасово окупованих територій

Стратегічний рівень

1. Узгодити терміни, що вжиті в стратегічних документах з питань реінтеграції, з Глосарієм назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей, розробленим РНБО.
2. Мінреінтеграції артикулювати та гармонізувати на рівні національного законодавства визначення понять "реінтеграція" і "перехідний період" із зазначенням чітких умов та реалістичних часових рамок в його конфліктній та постконфліктній фазах і критеріїв, що передбачатимуть: відповідні особливості розподілів компетенцій між суб'єктами влади, порядків і умов самоврядування та / або тимчасових міжнародних адміністрацій і адміністративних статусів тимчасово окупованих територій після їхньої деокупації.
3. Органам влади керуватись широким визначенням поняття "реінтеграція", яке передбачатиме заходи не тільки щодо тимчасово окупованих територій, але і щодо населення решти регіонів України. Також, широке визначення поняття "реінтеграція" включає в себе питання "перехідного правосуддя", "розбудови миру", "постконфліктного врегулювання" і широкий суспільний діалог щодо їх принципів.
4. Кабінету Міністрів України та Офісу Президента України гармонізувати стратегічне бачення процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій України. А саме: якщо прийнято рішення про єдиний підхід та засади політики реінтеграції до всіх тимчасово окупованих територій, то це має бути відображено у відповідних документах (наприклад, стратегії реінтеграції тимчасово окупованих територій України та планів заходів на її виконання). Натомість, зараз Указом Президента України від 24 березня 2021 року №117/2021 вже затверджено окрему "Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя" і план заходів до неї, що випадає з логіки єдиних підходів та засад деокупації та реінтеграції всіх тимчасово окупованих територій України. Отже, стратегічні документи і плани заходів щодо реінтеграції мають бути узгоджені та не призводити до створення великої кількості стратегічних документів.
5. Мінреінтеграції розробити стратегію деокупації та реінтеграції окремих районів Донецької та Луганської областей та план дій щодо неї, замінивши "План заходів, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження", ухвалену розпорядженням Кабінета Міністрів України від 11 січня 2017 року №8-р. Зокрема, цей документ має включати цілі з інформаційного, культурного та інших аспектів реінтеграції. Також він має бути узгоджений з вже затвердженими стратегічними документами, зокрема "Стратегією інформаційної безпеки", схвалену Радою національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р.
6. Мінреінтеграції запровадити інклюзивні обговорення найважливіших рішень щодо

політик реінтеграції з залученням представників обласних та районних державних адміністрацій (та районних ВЦА) і органів місцевого самоврядування (та міських ВЦА) Донецької, Луганської та Херсонської областей. Важливо, аби така комунікація не обмежувалась обласним рівнем. Однією з форм таких інклюзивних обговорень може стати проведення щоквартальної зустрічі керівництва Мінреінтеграції, Офісу Президента та представників місцевої влади і органів самоврядування Донецької, Луганської та Херсонської областей. До програми такої зустрічі має входити презентація представниками центральної влади як вже ухвалених рішень, так і запланованих рішень або їх проєктів, а також отримання зворотного зв'язку від місцевих посадовців, обговорення проблем реалізації рішень центральної влади.

7. Органам влади системно залучати експертне середовище громадського сектору до розробки та обговорення проєктів нормативних документів.

Окремі політики щодо внутрішньо переміщених осіб

8. Мінцифрі у співпраці з Мінреінтеграції розширити перелік електронних послуг для ВПО. Зокрема, зробити доступним отримання послуг з (1) повідомлення уповноваженого органу (за місцем отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи) про зміну адреси фактичного проживання, (2) зняття з обліку внутрішньо переміщеної особи (з припиненням виплати грошової допомоги, якщо вона була оформлена).
9. Мінреінтеграції у співпраці з Мінекономіки розширити підтримку малого та середнього бізнесу ВПО, зокрема програм мікрокредитування, пільгового та безвідсоткового кредитування, спрощеної дозвільної системи та можливості податкових канікул, грантової та безповоротної фінансової допомоги. Подібні програми мають реалізовуватись і органами місцевого самоврядування.
10. Міжнародним донорам поновити / продовжити програми підтримки малого та середнього бізнесу ВПО.
11. Мінреінтеграції впроваджувати диференційовані програми підтримки ВПО, що виходять з потреб окремих категорій. Наприклад, для ВПО працездатного віку це насамперед мають бути програми, спрямовані на працевлаштування, підтримку підприємницької діяльності та іпотечні програми; тоді як для ВПО пенсійного віку варто зосередитись на програмах надання соціального житла.
12. Мінреінтеграції провести аудит (ревізію) наявних житлових програм для ВПО з метою підвищення їх рівня фінансування.
13. Мінреінтеграції, Мінсоцполітики та органам місцевого самоврядування адресно інформувати внутрішньо переміщених осіб про доступні їм пільги і актуальні для них заходи (зокрема, через додаток "Дія", адресні розсилки).

Окремі політики щодо мешканців ТОТ

14. Мінреінтеграції та Мінцифрі розвивати цифрові послуги та розширювати їхній перелік, доступний для громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, для полегшення процедур отримання українських документів. Кроком у реалізації такої рекомендації є спеціальна процедура отримання свідоцтва про народження через Електронний Суд та послугу «Малюємо» у додатку Дія.

15. Мінреінтеграції у співпраці з МОН провести комплексний аналіз програм, спрямованих на підготовку до вступу та вступ абітурієнтів з тимчасово окупованих територій до ЗВО України протягом останніх трьох років. На підставі результатів цього аналізу оптимізувати такі програми.
16. Мінреінтеграції продовжити програму оновлення КПВВ, оснащення їх сервісними зонами (ЦНАП, медичні послуги, банк, пошта тощо).
17. МКІП та Мінреінтеграції використовувати таргетовану рекламу на ТОТ України (наприклад, наявні технічні алгоритми “обходу” міжнародних санкцій щодо Криму з метою запуску таргетованої реклами в Facebook та Instagram). Можливо, слід поставити питання таргетованої реклами на ці регіони на рівні офіційної комунікації від імені України з компаніями Facebook (Meta), Google тощо.
18. Мінреінтеграції та ДП “Мультимедійна платформа іномовлення України” чіткіше таргетувати інформаційно-розважальну програмну політику каналу “Дом” на жителів тимчасово окупованих територій України та їхні інтереси, проблеми і нагальні питання. Зокрема, зосередивши рекламні кампанії телеканалу на цільових аудиторіях (тобто - жителях тимчасово окупованих територій України та районів, що межують з ними), а не по всій Україні (напр., не витрачаючи ресурсів на білборди в Києві, Дніпрі тощо).
19. Центральними наративами у комунікації з мешканцями ТОТ мають бути такі: “Ви - наші (спів)громадяни”, “Ми вас чекаємо”, “Ми готові вас підтримувати”, “Україна - це можливість”, “Разом подолаємо усе”.

Щодо перехідного правосуддя

20. Відшкодування за зруйноване чи пошкоджене майно юридичних та фізичних осіб має ґрунтуватись на таких принципах: (1) швидке отримання компенсації після подання і погодження запиту, (2) фінансова відповідальність Росії та стягнення з неї таких відшкодувань через (міжнародні) суди. При цьому, слід зважати на те, що виплата компенсацій має здійснюватись Україною за участі міжнародних партнерів до рішення судів про відшкодування збитків Росією. Такий підхід до відшкодувань міститься у проєкті Закону №5844 від 9 серпня 2021 року “Про засади державної політики перехідного періоду” (стаття 3), який подано до Верховної Ради України.
21. Мінреінтеграції завершити створення “Українського національного центру розбудови миру”, аби вже з початку 2022 р. Центр розпочав свою роботу. На початковому етапі важливо організувати роботу таким чином, аби правозахисні організації (зокрема, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Регіональний центр прав людини тощо), що здійснюють збір даних та документування правопорушень на тимчасово окупованих територіях з 2014 р., передали свої бази Центру заради створення єдиного архіву. Також необхідно є співпраця з Офісом Генерального Прокурора, Прокуратурою АР Крим та м. Севастополь, правоохоронними органами Донецької та Луганської областей.
22. Українському національному центру розбудови миру уніфікувати зібрану інформацію про порушення прав і свобод людини, розробивши і погодивши критерії і формати організації та збору інформації з органами влади та громадськими організаціями, залученими до формування бази “Українського національного центру розбудови миру”.

23. Кабінету Міністрів України передбачити бюджетне фінансування на розвиток Віртуального музею російської агресії, який здійснює як збір, так і комунікацію свідчень про перебіг гібридної війни і російської агресії в Криму та на Сході України, порушень нею прав і свобод людини.
24. Мінреінтеграції у проєкті Закону України “Про відповідальність за правопорушення, вчинені під час тимчасової окупації території України”, передбаченому “Планом пріоритетних дій Уряду на 2021 рік”, затвердженому Кабінетом Міністрів України від 24 березня 2021 року № 276-р, чітко артикулювати принципи, визначення, умови, межі та критерії застосування амністії, а також процедури її застосування. Під час підготовки цього проєкту врахувати коментарі та зауваження Венеціанської комісії на законопроект №5844 “Про засади державної політики перехідного періоду”.
25. Під час підготовки законопроекту про амністію Мінреінтеграції має ініціювати серію діалогових заходів у всіх регіонах України та за участі різних категорій населення задля широкого суспільного обговорення принципів, процедур і меж застосування амністії.
26. МКІП провести комунікаційну кампанію щодо необхідності та принципів і меж застосування амністії. Така кампанія має розпочинатись найближчим часом (тобто до прийняття відповідного закону) та доносити до громадськості аргументи щодо потреби застосування амністії.
27. Мінреінтеграції розробити й окреслити чіткі визначення, принципи та критерії, а також часові рамки застосування люстрації, що будуть включені до проєкту Закону України “Про відповідальність за правопорушення, вчинені під час тимчасової окупації території України”. Потребує уточнення (1) опис категорій людей, які підпадуть під люстрацію, (2) перелік посад, доступ до яких буде обмежений, (3) процедура проведення люстрації та (4) суб’єкт здійснення люстрації. При цьому процедура проведення люстрації має базуватись на принципах індивідуальної, а не групової провини і відповідальності, презумпції невинуватості (суб’єктом люстрації має доводитись провина людини) та тимчасовість люстраційних обмежень (тобто вказуватись термін обмежень). Також потребує уточнення й проговорення, чи належать до переліку посад, яких стосуватимуться обмеження, виборні посади, тобто право бути обраним / обраною на місцевому та національному рівнях.
28. Мінреінтеграції під час розробки проєкту Закону України “Про відповідальність за правопорушення, вчинені під час тимчасової окупації території України” врахувати неприпустимість обмеження права громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, голосувати на всіх рівнях виборів після деокупації ТОТ.
29. Мінреінтеграції у співпраці з МКІП розробити Програму діалогових заходів і національних консультацій щодо осмислення наслідків збройної агресії Росії проти України та постконфліктного врегулювання і розбудови миру. Метою такої програми є віднайдення порозуміння між різними суспільними групами: ВПО, ветеранами, пересічними мешканцями тимчасово окупованих територій, зокрема з тими, які вимушено залишались на ТОТ та іншими групами. Починатись такі заходи мають до деокупації в межах підконтрольної уряду України території.

Культурна політика

30. МКІП у співпраці з Мінреінтеграції розробити та формалізувати засади політики культурної реінтеграції (як частини Стратегії розвитку культури або іншого страте-

гічного документу). Метою такої політики має бути сприяння широкому суспільному діалогу, орієнтованому на порозуміння і консолідацію, а як наслідок — і формуванню громадянської ідентичності. Ця політика має включати перелік тем для суспільного обговорення та діалогові заходи, спрямовані на населення всіх регіонів України (наприклад, показ кінофільмів з обговоренням, публічні лекції та дебати за участі лідерів думок, громадських активістів, ветеранів тощо).

31. При розробці засад політики культурної реінтеграції необхідно узгодити підходи різних міністерств до написання стратегічних документів: доцільно включати різні складові політики реінтеграції до комплексних стратегій з реінтеграції, а не до інших галузевих / тематичних стратегій. Так, наприклад, “Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя”, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 р. №117/2021, не містить положень, що стосуються культурного аспекту реінтеграції Криму (за винятком питань культурної спадщини та розвитку культур корінних народів), натомість “Стратегія інформаційної безпеки України”, схвалена Радою національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р., включає розділ про інформаційну реінтеграцію мешканців ТОТ.
32. Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерство молоді та спорту України та Міністерство освіти та науки України мають взяти до уваги, що державна політика у сфері культури, освіти, молодіжній сфері, особливо в контексті культурної реінтеграції тимчасово окупованих територій України, осмислення збройної агресії Російської Федерації проти України, консолідації та порозуміння, має пов’язуватись та впроваджуватись інтегровано, зокрема використовуючи потенціал формальної та неформальної освіти і організації дозвілля дітей, юнацтва і молоді. Одним з інструментів цього є включення культурних продуктів (фільмів, книжок, пісень) до навчальних програм закладів освіти.
33. МКІП, Держкіно та Українському інституту книги у виробництві культурних продуктів як інструменту “м’якого впливу” слід зважати на такий запит аудиторії щодо їхніх характеристик як:
 - акцент на історії окремої людини чи родини, де, наприклад, військові дії виступають як тло;
 - історія має бути правдивою - тобто об’ємною, не чорно-білою, особливо якщо йдеться про персонажів. Водночас має транслюватися наш погляд на події;
 - можуть підніматися складні і проблемні теми і питання, проте мають транслюватися ціннісні і суспільно-потрібні меседжі;
 - продукти повинні мати достатньо універсальні коди і повідомлення та рівень художньої якості, щоб зацікавити не тільки внутрішню, але й зовнішню аудиторію, що дозволяло б їх продаж за кордон.
34. Мінреінтеграції, Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин, Комітету Верховної Ради з питань гуманітарної та інформаційної політики, під час розгляду законопроекту №5844 “Про засади державної політики перехідного періоду” врахувати позицію, що заходи з демонтажу

пам'ятників, пам'ятних дошок і знаків, встановлених окупаційною владою, мають проходити окремо від заходів з декомунізації. Також варто встановити перехідний період, протягом якого не будуть здійснюватись заходи з декомунізації після деокупації. Натомість у цей час провести інформаційну кампанію та діалогові заходи в громадах щодо необхідності декомунізації та конкретних заходів, актуальних для цих громад.

Інформаційна політика та комунікація політик реінтеграції

- 35.** МЗС, Кримській платформі та учасникам Тристоронньої контактної групи (ТКГ) у Мінському процесі піднімати на рівні ТКГ і міжнародних зустрічей питання безперешкодного доступу населення тимчасово окупованих територій Криму і Донецької та Луганської областей до ефірного українського мовлення та інтернет-ресурсів.
- 36.** Питання автоматичного включення реклами та списків рекомендованого на YouTube (зокрема, по IP в прикордонних регіонах) має відслідковуватись відповідальними органами в контексті безпеки інформаційного простору України.
- 37.** Міністерству культури та інформаційної політики України, Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення України, Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та іншим заінтересованим органам визначити рівень доступності ефірного теле- та радіомовлення для населення, що проживає на території, що межує з Російською Федерацією та тимчасово окупованими нею територіями України, та забезпечити підвищення цього рівня.
- 38.** МКІП та Мінреінтеграції застосовувати нові способи досягнення певних цільових аудиторій (насамперед, молоді до 24 років), а саме – таргетовані інформаційні кампанії, таргетовану рекламу та залучення блогерів в Instagram, TikTok, YouTube.
- 39.** МКІП та Мінреінтеграції на тендерній основі проводити комунікаційні кампанії з тематик, присвячених реінтеграції і перехідному правосуддю та здійснювати моніторинг їхньої ефективності за визначеними критеріями (охоплення, кількість переглядів тощо).
- 40.** МКІП та Мінреінтеграції проводити окремі комунікаційні кампанії щодо чутливих питань реінтеграції, чітко таргетовані на певні спільноти (наприклад, ветеранів). Доцільно залучати до таких кампаній осіб, які є лідерами думок саме в цих спільнотах.
- 41.** НСТУ у співпраці з МКІП і Мінреінтеграції розробити серію відео-експлейнерів, що пояснювали б основні засади і причини реінтеграції та перехідного правосуддя, дотичні поняття і концепції. Зокрема, такі, як: реінтеграція тимчасово окупованих територій України; амністія, люстрація та умови їх застосування; політики підтримки ВПО, ветеранів, дітей з ТОТ України тощо.

Література

Аналіз проєкту Закону України «Про державну політику перехідного періоду», 1.02.2021 (2021). <https://vostok-sos.org/analiz-pro%D1%94ktu-zakonu-ukra%D1%97ni-pro-derzhavnu%EF%BF%BEpolitiku-perehidnogo-periodu/>

Большешапов Є., Хмельовський О., Чупіс А. (2020). *Policy Paper «Міністерство інформаційної політики: світ ловив мене, та не спіймав»*. Школа політичної аналітики. Київ. 20 с. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Policy-Paper_MIP.pdf

Бурковський П., Осипчук А., Суслов А., Яковлев М. (2020). *Виконання домовленостей Паризького саміту: очікування і реакція українців / Implementation of the Paris Summit Agreements: the Reactions and Expectations of Ukrainians*. 20 с. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Implementation-of-Paris-Summit-Agreements-UA.pdf>

Війна на Донбасі: Реалії та перспективи врегулювання. (2019). Київ. 144 с. https://deis.menr.gov.ua/lib/files/2019_Donbas.pdf

Гірник А., Золкіна М. (2017). *Політика щодо прифронтових, звільнених та окупованих територій з метою їх реінтеграції*. ДІФ. Київ. <https://dif.org.ua/article/politika-shchodo-%20prifrontovikh-zvilnenikh-ta-okupovanikh-teritoriy-donbasu-z-metoyu-ikh-reintegratsii>

ДІФ. (2017). *Стан суспільної свідомості на Донбасі: оцінки тенденцій, прогнози та рекомендації для державної політики реінтеграції Донбасу*. 30 с. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/12927572635a392f09119287.58104715.pdf>

Економічна правда. (2021, 12 лютого). Міністр: Втрати від окупації територій Донбасу – 375 млрд, а витрати на відновлення перевищують 584 млрд. <https://www.epravda.com.ua/news/2021/02/12/670966/>

Золкіна М. (2020). *Уроки міжнародних конфліктів для деокупації Донбасу*, 24.11.2020. <https://dif.org.ua/article/uroki-mizhnarodnikh-konfliktiv-dlya-deokupatsii-donbasu>

Кабінет Міністрів України. (2020, 2 вересня). *Постанова № 767 «Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації»*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#Text>

Касперович, Ю.В. (2018). *Методичні підходи до оцінки фіскальних втрат України внаслідок гібридної війни РФ*. Економіка та держава. № 12. 8 – 15.

Кіпень В. П., Бондаренко С. В. (2019). *Особливості комунікації з мешканцями тимчасово окупованих територій (оцінка та пошук нових моделей)*. ГО Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу (DISPRA). Вінниця. 92 с.

Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. (2021, 8 квітня). *Круглий стіл щодо запровадження засад перехідного правосуддя як передумови деокупації територій*. [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=xa2tYKXtClc&t=7009s>

Лібанова Е. М. (ред.). (2015.) *Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики [Електронний ресурс]* : національна

доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Київ. 168 с.

Міжнародна організація міграції. (2019). ЗВІТ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ СИТУАЦІЇ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ, вересень 2019. 64 с. https://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_15_ukr_screen.pdf

Міжнародна організація міграції. (2020). ЗВІТ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ СИТУАЦІЇ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ, червень 2020. 44 с. https://www.iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_17_ukr_web.pdf

Міжнародна організація міграції. (2021). Допомога МОМ населенню, що постраждало від конфлікту в Україні, звіт за лютий–березень 2021. 7 с. https://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_ukraine_assistance_report_mar-apr_2021_ukr.pdf

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2020а) Проект Закону України “Про державну політику перехідного періоду”, 18-21.12.2020. https://drive.google.com/drive/folders/1nLqkGEZehlgOgi7K_OdthhSr3F--l188

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2021е, 1 лютого). Наказ № 2 «Про затвердження паспорта бюджетної програми». <https://oldsite.mtot.gov.ua/files/uploads/d65b49f0-66db-11eb-a122-a30471c4e5b6.pdf>

Осипчук, А. Д. & Суслов, А. І. (2021). Майбутнє Донбасу та Криму: суспільні настрої. Школа політичної аналітики НаУКМА. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/Future-of-Crimea-and-Donbas.pdf>

Осипчук А., Суслов А., Усачова В. (2021). 7 років окупації Криму: що думає українське суспільство. 22 с. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Seven-Years-of-Occupation-Crimea.pdf>

Право на захист. (2021b). ЖИТЛОВІ ПОТРЕБИ, НАМИРИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВПО. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА, ЗАПОРІЗЬКА І ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТІ. 20 с. https://r2p.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/fin_ukr_zvit-zhytlo-meping_2020-1.pdf

Переосмислення деокупаційної політики України в рамках гібридної війни Росії проти України. (2020). 173 с. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/63175928460113b4e9dcf21.35897876.pdf>

Постанова Кабінету міністрів України №371-2020п від 6 травня 2020. (2020). Про внесення змін до Положення про міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/371-2020-%D0%BF#n20>

Рада національної безпеки і оборони України. (2020, 11 вересня). О. Данілов: Необхідно максимально прискорити впровадження Концепції перехідного правосуддя в Україні із обов'язковим залученням до цієї роботи представників кримськотатарського народу. <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4692.html>

Радченко Є., Кашенець С., Біруля В. (2021). Діалог заради єдності: Чи готова Україна? ГО «Центр розвитку людського капіталу». https://drive.google.com/file/d/1sGvxz_1ckmKkZivSS3ZDK20esoYOrG3x/view

Резнік О. (2021). Політика щодо окупованого Донбасу у громадській думці україн-

ців, 5 квітня 2021. <https://dif.org.ua/article/politika-shchodo-okupovanogo-donbasu-u-gromadskiy-dumtsi-ukraintsiiv>

Рябчук А. (2020). *Інфраструктурна вразливість: польові нотатки з прифронтових громад Донбасу*, 14 Грудня, 2020. <https://politikrytyka.org/2020/12/14/infrastrukturna-vrazlyvist-polovi-notatky-z-pryfrontovyh-gromad-donbasu/>

Указ Президента України №117/2021 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року “Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя”. <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>

Українська призма (2020). *УЗАГАЛЬНЕННЯ ПІДСУМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ «ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДЕОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В РАМКАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ»*. <http://prismua.org/wp-content/uploads/2021/01/%D0%A3%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>

Усачова В. (2020). *Крим: поза зоною досяжності? Школа політичної аналітики*. Київ. 26 с. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/krym-posa-zonoyu-dosiazhnosti.pdf>

Школа політичної аналітики НаУКМА. (2020а, 13 листопада). *Презентація опитування “Подвійні стандарти: що українці думають про реінтеграцію окупованих територій, популізм та ефективність влади”*. <https://spa.ukma.edu.ua/survey-sep-2020-reintegration-populism-efficiency/>

Школа політичної аналітики НаУКМА. (2020б, 5 травня). *РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ “Донбас і Крим: людський та геополітичний виміри”*. <https://spa.ukma.edu.ua/results-survey-crimea-donbas-rus/>

Budjeryn, M. (2015). *The Breach: Ukraine’s Territorial Integrity and the Budapest Memorandum*. Wilson Center. Retrieved from <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/Issue%20Brief%20No%203--The%20Breach--Final4.pdf>

Butkevych, O. (2018). *The Operation of International Treaties and Contracts in the Event of Armed Conflict: Problems Reopened by Russian Aggression Against Ukraine*. In *The Use of Force against Ukraine and International Law*. Springer. (pp. 185-213)

European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). (2021, 18 October). *Opinion No.1046/2021 ON THE DRAFT LAW “ON THE PRINCIPLES OF STATE POLICY OF THE TRANSITION PERIOD”*. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2021\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2021)038-e)

Lordos A., Christou G., Anastasiou E., Dryga A., Fanti K. & Morin H. (2021). *The Impact of Conflict-Associated Hardship and Family Abuse on Adolescent Civic and Mental Health Outcomes: Investigating Entry Points for Multisystemic Resilience in Ukraine*. 29 с.

https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_UkrYouth_Resilience_Longitudinal_Seed_Publication.pdf

Miras, D. (2018). The Legal Nature of States' Obligations Towards Ukraine in the Context of Jus Contra Bellum. In *The Legal Nature of States' Obligations Towards Ukraine in the Context of Jus Contra Bellum* (pp. 3-19). Springer.

Pifer, S. (2019b). NATO's Ukraine challenge. Ukrainians want membership, but obstacles abound <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/06/06/natos-ukraine-challenge/>

Polyakova, A. (2014). Strange Bedfellows: Putin and Europe's Far Right. *World Affairs*, 177(3), 36-40. Retrieved May 12, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/43555253>

Russian-Ukrainian Conflict: Prospects and Parameters of UN Peacekeeping Mission in Donbass (2018). Materials for the Trilateral Expert Meeting 14-17 August 2018, Cadenabbia, Italy. The project for Russian-Ukrainian-German dialogue. Razumkov Centre, Konrad Adenauer-Stiftung Office in Ukraine. https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ff-d11cde-7600-451d-6122-6d79c955d155&groupId=252038

SCORE. (2019a). Соціальна згуртованість уздовж лінії зіткнення / SOCIAL COHESION ALONG THE CONTACT LINE. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Contact_line_UKR.pdf ;

https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Contact_line_ENG.pdf

SCORE. (2019b). ДО СПІЛЬНОГО МАЙБУТНЬОГО ГОЛОСИ З ОБОХ БОКІВ ЛІНІЇ ДО-ТИКУ / TOWARD A COMMON FUTURE VOICES FROM BOTH SIDES OF THE CONTACT LINE. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Voices_from_both_sides_of_the_contact_line_UKR.pdf ;

https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Voices_from_both_sides_of_the_contact_line_ENG.pdf

Symeou M., Dryga A., Lordos A. (2021). *Peer Mediation and Conflict Resolution Programme in Ukraine Impact Assessment of the Life Skills programme: The report on the Mediation programme in schools*. 35 с. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_UkrYouth_Peer_Mediation_and_Conflict_Resolution_Programme_in_Ukraine.pdf

United Nations. (2010). *Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice*. https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf

Weiss, A. (2020). *With Friends Like These: The Kremlin's Far-Right and Populist Connections in Italy and Austria*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2020/02/27/with-friends-like-these-kremlin-s-far-right-and-populist-connections-in-italy-and-austria-pub-81100>

Yost, D. (2015). The Budapest Memorandum and Russia's intervention in Ukraine. *International Affairs*, 91(3), 505-538. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12279>

Zarembo K. (2020). *EUROPEAN DONBAS: how to talk about European integration in Donetsk and Luhansk region*. 21 с. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_FES_NewEurope_European_Donbas_eng.pdf

ZMINA. (2021a, 17 березня). Законопроекти про “колабораціонізм” шкодять реінтеграції окупованих територій – правозахисники. <https://zmina.ua/statements/zakonoprojekty-pro-kolaboraczionizm-shkodyat-reintegracziyi-okupovanyh-terytorij-pravozahysnyky/>

ZMINA. (2021b). Дорожня карта законопроектів, що стосуються захисту прав постраждалих унаслідок збройного конфлікту в Україні. П’ята сесія Верховної Ради України IX скликання [Інфографіка]. https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2021/03/roadmap2021_web.pdf

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Політики реінтеграції
тимчасово окупованих територій України:
досягнення та виклики

Школа
Політичної Аналітики
НаУКМА

School
for Policy Analysis
NaUKMA